श्रीसरस्वती शरणम् ।

नवमे वर्षे]   शुद्ध वैशाखस्य पूर्णिमा सं० १९९१,   [एकादश-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:*:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)   असमर्थेभ्यःछात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः ३)   पुस्तकालयेभ्यश्च १)

उपदेशकमहाविद्यालयः ।

वैशाखकृष्णाष्टम्यां उपदेशकमहाविद्यालयस्याष्टमाधिवेशनं श्रीदाउजी-मन्दिरस्थाने समारम्भेण सम्पन्नम् । तत्र बहवः सन्यासिनः श्रीयुत पं० नरसिंहजी त्रिपाठिप्रभृतयो विद्वांसश्च समुपस्थिता आसन् । श्रीयुत पं० ब्रह्मदेवजीशुक्ल-महोदयाश्च सभापतिपदमलङ्कृतवन्तः । श्रीयुत पण्डित श्रीगोपालशास्त्रिणां दर्शन-केशरिणां श्रीस्वामि ब्रह्मानन्द वेदान्तशिरोमणीनां श्रीस्वामिरामेश्वरानन्दपरि-ब्राजकानां सनातनधर्मस्य प्रचारादिविषये साधु प्रभावशालि भाषणमभूत् । संस्कृतच्छात्रैः सम्प्रति स्वव्यवहारिकं ज्ञानं वर्द्धनीयमिति सर्वैरप्युपदिष्टम् । अन्ते च श्रीजयराम शास्त्रिणां धन्यवादभाषणानन्तरं सभा विसर्जिताऽभूत् ।

श्रीशिवकुमारशास्त्री,
मन्त्री—उपदेशकमहाविद्यालय,
परिब्राजकमहामण्डल, काशी ।

समालोचना ।

बालकः—हिन्दीभाषायाः सचित्रं मासिकं पत्रम् । वार्षिकं मू० ३) प्राप्ति-स्थानम्—मैनेजर बालक, पुस्तकभण्डार लहेरियासराय (विहार) ।

पत्रमिदं प्रथम कक्षायामधीयानानां बालकानां कृते परमोपयोगि दृश्यते । अष्टमवर्षस्य तृतीयोऽङ्कोऽयं भूकम्पप्रधान लेखैरेवालङ्कृतो विद्यते । तथापि लेखकमहोदयानां सरलमञ्जुलभाषयाऽनुमीयते यत्पत्रमिदं सर्वैरेव ज्ञेयविषयैर्वि-भूषितम् । बालकानां गुड़जीह्विकया उपदेशप्रदाने परममुन्नतं स्थानं बिभर्ति । अहन्तु समीहे यत् हिन्दीभाषराष्ट्रभाषात्वेन द्रष्टुकामैः सर्वैरेव मानवैः स्वबालकानां कृतेऽस्य पत्रस्यैका प्रतिरवश्यं स्वगृहे प्रतिमासं पठितुमुपस्थापनीया । अन्य-प्रान्तीयैश्च हिन्दीभाषाज्ञानं वर्द्धयितुकामैः सर्वैरेव गृहेलिममिदं पत्रम् । एतस्य मुद्रणं प्रकाशनं कर्गजादिकं सर्वमेव मनोहरं विद्यते । सर्वगुणसम्पन्नस्य षोडश-पृष्ठात्मक सुपर्यायलाकारस्य स्फारत्रयात्मकस्य सचित्रस्य बालकस्य ३) रूप्यक त्रयं वार्षिकं मूल्यं स्वल्पमेव प्रतिभातीति ।

समालोचकः—
श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

आवश्यक सूचना ।

सूर्य्योदये प्रकाशनाय सभोत्सवादि समाचाराः संस्कृतेऽनूद्य प्रेषणीयाः । अन्यभाषायां मुद्रिता अमुद्रिता वा समागताः समाचारा न प्रकाशमेष्यन्ति ।

सूर्योदयः ।

नवमे वर्षे } शुद्ध-वैशाखस्य पूर्णिमा सं० १९९१ { एकादश-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

—०❀०—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

—:❀:—

अयि संस्कृताध्यायिनो विद्वांसो विद्यार्थिनश्च ।

विमृशन्तु भवन्तो यदियमुपरि निर्दिष्टा मानवोक्तिः कीदृग् अन्वर्था प्रामाण्य-पदवीमारोहतीति । यदि भवन्तः क्षणमिह विषये सावधाना भूत्वा मनोयोगं दास्यन्ति चेत्तदा स्फुटमेवाभिप्रायोऽस्या मानवोक्तेर्हृदयङ्गमो भविष्यति । अव-धानेन पश्यन्तु (१) सनातनो धर्मः (२) संस्कृतविद्या (३) ब्राह्मणवर्गश्चेत्यन्यो-न्याश्रिता इमे सर्वे पदार्थाः सन्ति । यदा सनातनधर्मस्याभ्युदयो भवति । तदैव संस्कृत-विद्याया अभ्युदयः । यदा च संस्कृतविद्याभ्युदय स्तदा ब्राह्मणवर्गस्या-भ्युदयः, ब्राह्मणवर्गाभ्युदयेन देशस्य, भारतीय-सभ्यतायाः, सर्वेषामेव वर्णानाम-भ्युदय इत्यभ्युदयपरम्परैव समेधते। तद्विषये तु पुनरवसरप्राप्तौ समभिधा-स्यामः। सम्प्रति तु सर्वतः प्रथममेषां त्रयाणां पदार्थानां परस्परमन्योन्याश्रयः सम्बन्ध इत्येवाभिधानीयं विद्यते, यच्चेह प्रथमं ज्ञातव्यं मानवानाम् । एवमेव संस्कृताभ्युदयेन सततं सनातन-धर्मस्याभ्युदयस्तेन च ब्राह्मणानाम् । इत्थं हि ब्राह्मणानामुन्नत्या सनातनधर्मस्य संस्कृतविद्यायाश्चाभ्युदय इति । किं बहुना, परमकारुणिकेन राजधर्मजागरूकेण चाणक्येनाप्युक्तम्—

व्यवस्थितार्य्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति । इति ।

अत एव प्राक्तना महर्षयो विद्वांसो वा स्वसनातन-धर्मरक्षार्थं न कमप्युद्योगमवशेषितवन्तस्तेन च तेषां प्रियोऽयं सनातनो धर्मः सर्वदा सुरक्षितो भूत्वा तानपि तथैव रक्षति स्म। अलौकिकोपकार्य्योपकारकभावस्तु यो विद्यते धर्मेण सह मानवानां तस्य तु विचारणैवेह नास्ति। सर्वेषामेव मानवानां स्व-स्वधर्म-रक्षया इहैव लोके तेषां रक्षणं कीदृग् भवतीत्ययमपि विषयो नेह विचार्य्यते विस्तृतिभयाद्। इह तु एको लघुरंश एव विचार्य्यते यत् सनातनधर्मस्य कियतो बाह्यस्वरूपस्यैव रक्षया कीदृशी भवति रक्षा तद्रक्षकवर्गस्येति।

पूर्वजा अस्माकं सर्वधर्मोपदेशकं ब्रह्मणो निःश्वासात्मकं वेदं प्राणपणेन रक्षितवन्तस्तद्रक्षया च तेषां कीदृशी रक्षा इह जगतीतले आसीदिति कथनस्यावश्यकतैव नास्ति। तदनन्तरमपि।

"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।
कर्मश्रेयसि मूढानां तेषां श्रेयः कथं भवेद्॥"
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्। इति।

महाभारत-पुराणादि-प्रणयनेन सनातनं धर्मं रक्षितवतां तेषां तद्रक्षयैव कीदृशी जगति रक्षा समजनि इति सर्वे मानवा जानन्त्येव। सम्प्रत्यपि भारते वर्षे सर्वत्र ब्राह्मणानाम् पूजा दृश्यते, तदस्माकं पूर्वजानामेव कृतमुपकारं जना अधुनाऽपि न विस्मरन्ति, नह्याधुनिकानामस्माकं ब्राह्मणानां कर्मणः समुद्योगस्यापि फलं तत्। तत्तु पूर्वजानां तपःप्रभावमाहात्म्यं येनाकर्मण्या अपि वयं ब्राह्मणाः सर्वत्र पूज्यामहे इति।

साम्प्रतमस्माकमिदमेव वक्तव्यं विद्यते यदस्माकं पूर्वजाः सर्वथा सर्वदा स्वप्राणपणेनेमं सनातनं धर्मं रक्षितवन्तः। यदा यदा यादृगवसर आयाति स्म तदा तदा तैस्तदवसरानुकूलं धर्मरक्षणं कृतमभूत्। तेषां धर्मव्यवस्थारक्षणं तु एतादृग् दृढं विद्यते यदस्माकमालस्यप्रमादादिदोषबाहुल्येऽपि न तादृग् ह्रासमुपैति। पश्यन्तु प्रतिगृहं प्रतिपर्व किमपि किमपि व्रतकथामाहात्म्यादिकमित्थं प्रकल्पितं तै विद्यते यस्याश्रयेणाधुनाऽपि सर्वत्रैव हिन्दूनां गृहेषु स्त्रीवर्गे श्रीसनातनधर्मस्याविहतः प्रचारो दृश्यते। अधुनापि प्रतिगृहं हिन्दुललनाः पर्वणि पर्वणि सनातनधर्मस्याङ्गरूपतः पातिव्रत्य-धर्म-सत्य-पालन-गोमाहात्म्य-जीवदया-दुःखिजनत्राण-देवपूजन-कायेन्द्रियसंयम-प्रभृतीन्यनुतिष्ठन्ति। येन सनातनधर्मस्य हिन्दुपुरुषेभ्योऽपि हिन्दु-महिलासु साम्प्रतमपि नाम्ना कर्मणा चाधिका चर्चा विद्यते। येन तद्रक्षया बहवो ब्राह्मणाः सम्प्रति स्वजीवनयात्रां गोपायन्ति।

अतो वयं ब्रूमः "धर्मो रक्षति रक्षितः" । यदि वयं सनातनधर्मं रक्षिष्यामस्तर्हि प्रत्यक्षत एवायमस्मानपि रक्षिष्यति । यथा सन्ध्यावन्दनं ब्राह्मणानां नित्यं कर्मास्ति । यदि वयं नित्यं सन्ध्यावन्दनरूपं नैजं धर्ममाचरन्तः स्व-ब्राह्मणत्वनिष्पादकं तं धर्मं गोपायामस्तर्हि सोऽपि स्वाभाविको धर्मोऽस्मासु ब्राह्मणत्वयोग्यतां सम्पादयनस्मान् सर्वथा रक्षति । यदि वयं प्रात्यहिकं सन्ध्यावन्दनं प्रमादालस्यादिना विस्मृत्यापि सन्त्यजामस्तदा स एवास्मान् सर्वथापि शूद्रवद् ब्राह्मणकर्तव्यकर्मणो वहिष्कुर्वन् हन्ति । एवमेवेदानीं वयं यदि स्वोदरपूरणपरायणाः सनातनधर्म-प्रचारं विहाय केवलं स्व-जीविकायै प्रयतामहे । तदा तेनास्माकं यत्नेन सनातन-धर्मस्य न भवति कोऽपि उपकारः । येन च स सनातनोधर्मः ह्रासमुपैति । तस्य च ह्रासेन संस्कृत-विद्याया अपि ह्रासः । तेन च ब्राह्मणवर्गस्यैव ह्रासो हानि र्वा भवति । यतश्च तेषु एव ब्राह्मणवर्गेषु एकतमा वयं प्रत्यक्षतस्तु स्वाभ्युदयार्थं यत्नं कुर्मः परन्तु अप्रत्यक्षरूपेण स्वाभ्युदयमेव विहन्तुं प्रवृत्ता भवामः । येन " यां शाखामुपविष्टस्तामेव च्छिनत्तीति" लोकव्यवहारं चरितार्थयामः । "स्वहस्तेनैव स्वपादं च्छिनत्ति" इति न्यायं वा सफलयामः ।

सम्प्रति सर्वत्रैव हिन्दूनां गृहे न भवति सनातनधर्मस्य तथानुष्ठानं यथापूर्वं भवति स्म । सम्प्रति वालकास्तरुणा वृद्धा वा इङ्गिलशभाषाध्ययनतोऽज्ञातधर्मरहस्या विधर्मणां प्रचारेण स्वज्ञानदुर्वलतया च दुर्वलतर्कैणाप्युन्मूलित-श्रद्धा भूत्वा स्वल्पेनैवाघातेन सनातनधर्मानुष्ठानं विजहति । तेषां स्त्रियोऽपि अस्माकं प्रमादालस्यादिदोषतः सनातनधर्मप्रचारमनुपलभ्य ततो विरता भूत्वा अन्यधर्मानुष्ठानं वा परम्परागतं सनातनधर्मस्यैव बाह्यं रूपमेव वा दैनन्दिनं विगुणयन्ति, अन्यथास्वरूपेण वानुतिष्ठन्ति । येन द्रष्टृणां ततोऽपि द्विगुणा सनातनधर्मतोऽश्रद्धा जायते । येन च स्त्रियोऽपि तैः सनातनधर्मकृत्यानुष्ठानान्निरोध्यन्ते । स्वयन्तु ते ततो विनिवृत्ताः सन्त्येव ।

इत्थं प्रतिदिनं दिने द्विगुणं रात्रौ चतुर्गुणं सनातनधर्मस्य ह्रासो विवर्द्धते । अवशिष्टे स्त्रीवर्गेऽपि पाश्चात्यसभ्यतापोषणकर्त्री इंग्लिशभाषा-शिक्षा प्रविश्य मूलत एव सनातनधर्ममून्मूलयितुं प्रवृत्ता दृश्यते । सर्वतः प्रविष्टायामस्यां का दशा सनातनधर्मस्य भाविनीति तु ईश्वर एव जानाति । सर्वोऽप्ययमस्माकं संस्कृतज्ञानां प्रमाददोष एवास्ति । यतो वयं केवलं संस्कृताध्ययनन्तु कुर्मः । परन्तु संस्कृताध्ययन-समेधकं सनातन-धर्म-प्रचार-रक्षण-प्रकारोपायादिकं न कुर्मो येन न भवति स्वल्पमपि रक्षणं सनातनधर्मस्य, तद्रक्षाभावाच्च न वर्द्धते ब्राह्मणवर्गस्य समादरणम् । ततश्च ह्रासमुपेता वृत्तिसमुपार्जनव्यग्रा ब्राह्मणाः संस्कृता-

ध्ययनाद्विरमन्ति । संस्कृताध्ययनतो विरताश्च स्वगर्हितानुष्ठानेन सनातनधर्मं विघातयन्ति। विहतश्च सनातनो धर्मः स्वरक्षकानपि विघातयति। एवमन्योन्याश्रय-सम्बन्धसंबद्धा इमे त्रयोऽपि पदार्थाः परस्परमात्मानं विघातयन्ति । यद्येवम-ग्रेऽपि सनातनधर्मरक्षायै वयं न यतिष्यामहे तर्हि, इतोऽपि सर्वे त्यक्तसनातनधर्मा-नुष्ठानाः संस्कृताध्ययनाध्यापततो विरहिता ब्राह्मणान् नामतोऽपि न प्रदयन्ति । अतश्च यदि 'धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः' इति मानवोक्ति र्भवतो लेश-तोऽपि स्पृशति चेत्तदाऽद्यैव बद्धपरिकरा भूत्वा यथा स्यात्त था सनातनधर्मरक्षायै सन्नद्धा भवन्तु । इतो भारतधर्ममहामण्डलस्थाखिलभारतवर्षीय-संस्कृतविश्वविद्यालय (परीक्षायूनिवर्सिटी) तः प्रवर्तितां धार्मिकीं परीक्षां दत्त्वा प्रति पुरुषं प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिपाठशालं धर्मव्याख्यानादिना सनातनधर्मप्रचारेण च तदीयरक्षां कुर्वन्तः स्वब्राह्मणवर्गस्य, स्वधर्मस्य, संस्कृताध्ययनस्य,तेन च भारत-वर्षीयाणां सर्वेषामेव वर्गाणां, सर्वासां जातीनां, संस्कृतेः, सभ्यतायाः, मानमर्यादा-याश्च सर्वथा रक्षां कुर्वन्तु । सफलयन्तु स्वजीवनं ब्राह्मणयोनिषु जायमानम् ।

एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति डिण्डिमनादं स्वधर्मोपदेशं पुनर्यथापूर्वं चरितार्थं कुर्वन्तः
"धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः" इति
मानवोक्तिं प्रत्यक्षत एवानुभवन्तु, अलम् विज्ञेषु बहूक्तेन ।

× × × × ×

संस्कृतच्छात्रेषु लेखकलाभावः ।

—०॥०—

अयि संस्कृत-प्रणयिनो विद्यार्थिनो विद्वांसश्च !

वयं सर्वदाऽनुभवामो यत् प्रायः संस्कृताध्यायिनश्छात्रा लेखनकला—विरहिता भवन्ति । प्रथमतस्तु एषु बहूनामक्षराणि एवं भ्रष्टानि भवन्ति, येषां पठने कालव्ययोऽपेद्यते । लेखन-पत्रस्य कोऽपि भाग एभी रिक्तो न त्यज्यते । वाम-भागे उपरि भागे च कियत् स्थानं त्यक्त्वा लेखप्रारब्धिर्विधेयेति साधारण-नियमोऽपि बहुभि र्न पाल्यते । सर्वं लिखित्वा स्वपूर्ण-संकेत-लेखनन्तु प्रायशो बहवो विस्मरन्त्येव । हिन्दी-लेखकेषु इंग्लिशलेखकेषु चायं नियमो वर्तते, यत्ते पत्रादि-लेख-प्रारब्धितः प्रथममेवोपरि दक्षिण-भागे तिथिम् स्वकीयम् पूर्णं संकेतञ्च लिखित्वा ततः पत्रादि-लेखनं प्रारभन्ते । इमे तु नियमाममं सर्वथाऽव-

हेलयन्ति । अवसानेऽपि इतिवृत्तलेखनव्यग्राः सर्वमपि पत्रम् इतिवृत्तलेखनेनैव संभृत्य स्वसंकेतादि-लेखनं तु विस्मरन्ति । तस्मिन्नेव पत्रे साग्रहं सानुरोधश्च लिखन्ति यदुत्तर-प्रदानेनानुग्राह्योऽहमिति । बहवः -)। पणपञ्चकस्य चिटिकां प्रेष्य कथयन्ति "यदुत्तरं शीघ्रं ददातु-मम लेखः कस्मिन्नङ्के सूर्य्योदयस्य प्रकाशमेष्यति इति" परन्तु स्व-संकेत-लेखनमेव त्यजन्ति ।

इत्येवं बहवस्त्रुटयो बहुभि र्महात्मभिः क्रियन्ते । येन वयन्तु उद्विग्ना भवामः संस्कृताध्यायिनां पत्रादिव्यवहारात् । तेषां पत्रपठनार्थमेव कियतां समयानां व्ययो भवति । तथापि किमयं लिखतीति भावनिःसारणं दुस्तरमेव । लेखाश्च शब्दाडम्बर-बहुला भावशून्या भवन्ति । येषां संशोधने बहुकालव्ययोऽपेक्ष्यते । इत्यादि बहवो दोषा भवन्तीति किञ्चिन्नाममात्रतोऽभिधाय वयं तेषामपाकरण-मार्गमादिशामः । ये भावुकाः सूर्य्योदयपाठकाः सन्ति तेऽवश्यं तदनुष्ठाने प्रवृत्ता भवेयुरिति ।

पश्यन्तु, भवन्तः प्रतिदिनं किञ्चित् लिखन्तु । संस्कृते पत्रं लेखितुमभ्यस्यन्तु । पूर्वमुपरि किंचित् स्थानं त्यक्त्वा स्वलेखाऽऽधारपत्रस्य दक्षिणभागे स्वसंकेतेन सहैव तिथिश्चापि लिखन्तु । तदनन्तरं स्पष्टशब्दैः विज्ञापनीयमितिवृत्तं लिखित्वा साधुलिपिभिरन्तेऽपि स्वीयं पूर्णं संकेतं लिखन्तु । लेखानामपि अभ्यासः कर्तव्यः । समाचारपत्रेभ्यः कोऽपि संक्षिप्तः समाचारः सरलेन स्वसंस्कृतेनानूद्य स्वगुरवे दर्शनीयः । पुनश्च तेन संशोधितः स स्वाक्षरेण सम्पूर्णः सर्वत एव पत्रान्तरे लिखित्वा संस्थापनीयः । एवं रीत्या भवतामनुवाद-सरणिः समीचीना भविष्यति । इदानीन्तु संस्कृतपरीक्षायामपि सर्वस्मिन्नेव खण्डे अनुवाद-पत्राणि भवन्ति । तत्रैवमेवैकदा तत्र परीक्षाकेन्द्रे गत्वा लेखनेन कथं भवतामनुवादः समीचीनो भविष्यति । भवत्सु बहवो लेखदोषादेव परीक्षायां पतन्ति इति निश्चिनुमः । तत्रापि तु प्रश्नोत्तरपत्रे ईदृशमेव भवन्तः लेखिष्यन्ति । वामभागे किञ्चिदपि स्थानं न त्यक्ष्यन्ति । अक्षराणि च ब्रह्मलिपितोऽपि विशिष्टानि लेखिष्यन्ति ।

प्रत्यहं नियमतोऽनुवादनिबन्धादि-लेखाभ्यासाभावाच्च किञ्चित् लिखित्वा पुनस्तत् छित्वा पुनरन्यत् लेखिष्यन्ति । पुनस्तत्राशुद्धि-बाहुल्यं स्वयं दृष्ट्वा तस्य कर्तनं कृत्वाऽन्यल्लेखिष्यन्तीत्येवम् भवतां समयातिपातोऽपि भविष्यति । परीक्षकाश्च भवतामुत्तरपत्राणि दृष्ट्वा उद्विग्नमनसो भूत्वा भवतोऽयोग्यान् मत्वा समीचीनमप्युत्तरं भवतां दुरुत्तरं मन्वाना भवतोऽनुत्तीर्णान् करिष्यन्ति । आहोस्वित् स्वल्पमेव लब्धाङ्कं दास्यन्ति । येन भवतां चरमाङ्कसंकलनं (टोटल) न पूर्णं भविष्यति । एवं बहवो दोषा उद्भवन्ति लेखकलाभ्यासाभावादिति ।

वयं हितबुद्धया समुपदिशामः संस्कृतच्छात्रान् यत्तेऽवश्यं प्रत्यहं किञ्चिल्लिखन्तु। स्व-संस्कृतानुवाद-शक्तिसम्वर्द्धनाय च 'सूर्य्योदयं' पठन्तु। बहून् छात्रान् एवं वदतः शृणुमो वयं यत् "मया तु सम्यक् परीक्षायां प्रश्नपत्राणामुत्तरं दत्तं परन्तु न जाने कथमनुत्तीर्ण" इति। बहवश्च बहुवारं परीक्षां ददति, परन्तु सर्वदा अनुत्तीर्णा एव भवन्ति। तत्र बहूनां लेखकलाभाव एव हेतुरनुत्तीर्णतायामिति निश्चितं विदन्तु। बहवश्च महात्मानो लेखकलाविज्ञानाभावादेव परीक्षकप्रश्नाभिप्रायादधिकं लिखन्ति। बहवश्चापेक्षितादपि न्यूनमेव लेखिष्यन्ति। वहवश्च "आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचचक्षे" इतिलोकोक्तिं चरितार्थयन्तः प्रश्नार्थविज्ञानाभावादन्यदेव लेखिष्यन्तीति सर्वथा लेखप्रधाने परीक्षायुगेऽस्मिन् ग्रन्थाभ्यासेन समं लेखकलाविज्ञानमपि नितान्तमावश्यकम्।

अतश्च वयं सर्वानेव संस्कृतज्ञान् छात्रान् सानुरोधं साग्रहं सूचयामो यत्ते स्वलेखकलां सर्वथा संवर्द्धयेयुस्तस्याः कृते सूर्य्योदयप्रभृतिसरल-गद्यमय-संस्कृत-वाङ्मयपठनं प्रत्यहं लेखाभ्यासश्चेत्युभयमेव हेतुः। अतश्च पाठ्यपुस्तकाध्ययनेन समं लेखेऽनुवादे चाधिकं ध्यानं दद्युरित्यप्यस्माकं वक्तव्यम्।

* * * * *

काशिक-राजकीय-संस्कृतपरीक्षायाः केन्द्रम्।

——:※:——

अस्मिन्नेव सूर्य्योदयेऽन्यत्र श्रीचन्द्रशेखरशर्मणः स्नातकस्य संक्षिप्तं पत्रमस्माभिः प्रकाशितम्। तत्पत्रवृत्तेन ज्ञायते यद्देहरादूनमध्ये संस्कृत-परीक्षाकेन्द्रसंस्थापनेनाकिञ्चनानां हरद्वारस्थानां सहारनपुर—मण्डलनिवासिनां च छात्राणां तत्रगमने प्रयासो द्रव्यव्ययश्चाधिको भवति। छात्रा अपि हरद्वारीय-विद्यालयस्था एवाधिका भवन्ति, न देहरादूनस्थाः। सत्येवं व्यतिकरे वयमपि संस्कृतच्छात्राणां सौविध्यचिन्तया परीक्षाधिकारिणो निवेदयामो यदत्र विषयेऽवश्यं स्व-संस्कृत-विद्यालयनिरीक्षकमहोदयैः सह परामर्शं कृत्वा यत्र संस्कृतविद्यालयानां छात्राणाञ्चाधिक्यं स्यात्तत्रैव केन्द्रस्थापनं कुर्य्युरिति। अन्यच्च देहरादूनापेक्षया हरद्वारनगरन्तु तीर्थस्थानमपि विद्यते। तत्र केन्द्रस्थापनेन संस्कृताध्यायिनां विदुषां विद्यार्थिनाञ्च 'एक-क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा' इति लौकिकाभाणकानुसारं परीक्षाप्रदानं तीर्थस्नानञ्चेत्युभयोः फलयोरुपलब्धिः स्यादिति।

* * * * *

"पश्चात्तापः"

—:०ॐ०:—

ले०—पाण्डेयः श्रीकुसुमाकरशास्त्री ।

गवर्न्मेंण्ट सं० कालेज मुजफ्फरपुरम् ।

"कृतोद्वाहः कान्तः श्रुतिपठनशान्तः प्रियवरः ।
समालेभे कान्तां परमसुखदान्तां विधुमुखीम् ॥
कियत्कालं भर्त्ता रतिसुकृत-हर्त्ताऽब्जनयनः ।
वरेण्यं सस्वाद प्रवर-विधिलभ्यं रतिसुखम् ॥" १ ॥

"कदाचित् कान्तः सद्रविण-विकलान्तर्निज-गृहे ।
प्रियां लब्ध्वा प्राह प्रियमुखि ! विदग्धे ! प्रियतमे !
विदेशं प्रस्थातुं विकलयति चेतः प्रतिदिनं—
श्रयिष्ये त्वां क्षिप्रं मदनशरशिष्ये ! रतिनिभे !" ॥ २ ॥

"निशायां मे स्वामी वत ! कुपथगामी भ्रियवसुः ।
गतो मां हित्वा यः परमसुखसुप्तामभिनवाम् ॥
इति स्मारं स्मारं भवति वहुधाश्रुप्रपतनं ।
वियुक्तां मां कृत्वा सखि ! किमुचितं तस्य गमनम्" ॥ ३ ॥

"सखी काचिच्छ्रुत्वा धवविरह-दुःखां सहचरीम् ।
अवोचत्तां वालां युवहृदय-मालां शशिमुखीं ॥
वयस्ये ! हे मान्ये ! श्रितकुसुमशय्ये ! तव धवः ।
समागन्ता तूर्णं परमरसिको हृष्टनयनः" ॥ ४ ॥

"विदेशादागत्य प्रचुरधनयुक्तोऽथ रमणः ।
न दृष्ट्वा तां जायां पतिविरहलुप्तां मधुदिने ॥
दधौ कान्तस्तापं "कुसुम"-शरतापञ्च विरहे ।
विधातः ! किं लीना निजवचनहीना प्रियतमा" ॥ ५ ॥

———

काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य अधिकारिभ्यः प्रार्थना ।

—०:०—

हिन्दुजातेः परमपुण्यतीर्थस्य हरिद्वारक्षेत्रस्य सर्वासां पाठशालानां संस्थानाञ्च प्रथमामध्यमयोः छात्राः प्रति वर्षं देहरादूनस्थ डी० ए० वी० कालेजे परीक्षार्थं गच्छन्ति। देहरादूनस्थ-केन्द्रे देहरादूननगरस्य छात्रा अति स्वल्पा-वर्तन्ते। ऋषिकेशस्य सहारनपुरस्य च छात्राणां देहरादूनापेक्षया हरद्वारे एव सान्निध्यम्। हरिद्वारे तु बहवः छात्रा भवन्ति, येषां संख्या सर्वतोऽपि आधिक्यमासादयति।

हरिद्वारे यू० पी० शासकेन साहाय्यप्रदानेन स्वीकृतानि ऋषिकुलम् आयुर्वेदकालेज, मिडिलस्कूल, यूनियनबोर्ड, इति नामकानि बहूनि शिक्षा-स्थानानि सन्ति। यदि एषु एकस्मिन् कस्मिंश्चित् स्थाने प्रथमा-मध्यमयोः परीक्षयोः केन्द्रं सहारनपुर-ऋषिकेश-हरिद्वारस्थानां छात्राणां कृते निर्धारितं स्यात्, तदा विद्यार्थिनां बहुमूल्यः समयो द्रव्यश्च सुरक्षितं स्यात्। देहरादूनस्य केन्द्रस्य कारणात् छात्राणां समयो द्रव्यश्च व्यर्थं नश्यति।

अतः हरिद्वारस्य प्रजापक्षतः संस्कृतकालेजस्य रजिष्ट्रारमहोदयान् सादरं प्रार्थयामहे यत् संस्कृतपरीक्षार्थिनां पाठशालानाञ्च आर्थिक-स्थितिं दृष्टि-गोचरी कृत्य कृपया हरिद्वारे एव-केन्द्र-स्थान-निर्णयकरणार्थं साहाय्यमाचरन्तामिति। यतो हि सहारनपुर-देहरादूनयो मंडलयोरपेक्षया हरिद्वारस्यैव छात्रा अधिक-संख्यया परीक्षार्थिनो भवन्ति।

हरिद्वारं धार्मिक-स्थानमपि अस्ति। अत्र च ऋषिकुल-ब्रह्मचर्य्याश्रम, आयुर्वेदकालेज इति द्वे स्थाने केन्द्राय उपयुक्ते अपि वर्तेते। इत्यतः पूर्णतया आशास्महे वयं यत् संस्कृतस्य छात्राणां विद्यालयानाञ्च परिस्थितिं लक्षीकृत्य-संस्कृतकालेजस्य रजिष्ट्रारमहोदया अस्माकं प्राथनाया उपरि विचारं करिष्यन्तीति।

निवेदयिता—

चन्द्रशेखरशर्म्मा, ऋषिकुल हरद्वार।

वर्तमानयुगस्य परीक्षाप्रणाली संस्कृत-शिक्षा च ।

ले०—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री साहित्याचार्यः,
(जयपुरराजकीय-सकलसंस्कृतविद्यालयानां निरीक्षकः ।)

—०:—:०—

पूर्वतोऽनुवृत्ता

उचितवयःसम्पन्नानां तेषां विद्यार्थिनां कथां साम्प्रतमहं त्यजामि ये किल उच्चपरीक्षाप्रदानार्थमस्मत्समीपे समागच्छन्ति । ये मुग्धाः बालाः प्रथमां परीक्षां दातुं पाठशालायां समागच्छन्ति तैः साकं वयं किं कुर्म्मः? वयं हि स्वपरिश्रमस्य समयस्य च लाघवाय पुरातनलिखिताः पञ्जिकाः प्रश्नपत्राणि च घोषयित्वा तान्परीक्षातो यथाकथञ्चिदुत्तारयामः । परमेतेन तेषां किञ्चिज्ज्ञानं सम्पन्नम्? स ह्यव्युत्पन्नो जडमतिरेव । अनेन प्रकारेण उच्चपरीक्षास्वपि यथाकथञ्चित् प्रक्षिप्तं-पाठान्तरमिव बलात् रिङ्गन् रिङ्गन् प्राप्नोत्येव, एतस्मिन् काण्डे मूलतोऽपराधी कोऽस्ति? अहं जाने बालकस्यात्रापराधो नास्ति । भवन्तो बालस्य लक्षणं कुर्वन्ति "अनधीतामुकशास्त्रो बालः ।" इति । एष हि अज्ञोऽस्ति तदैव तु भवत्सविधे समागतोऽस्ति । इदानीं श्रीमतामेव कर्तव्यमस्ति यत्तस्मै भवन्तः समुचितं-पन्थानमुपदिशेयुरिति । किन्तु भवन्तस्तम् इतो भ्रष्टं ततो भ्रष्टं कृत्वा परित्यजन्ति । यदि स श्रीमतामनुग्रहेण पाठ्यपुस्तकस्य बोधेऽपि समर्थः स्यात् तदापि किञ्चित् कार्य्यं जातमिति कथञ्चित्सन्तोषः—स्यात् । परं भवन्तस्तु तद्द्वारा केवलं परीक्षामेव दापयन्ति । बोधविषये तु शून्यतैव सर्वथा विलोक्यते भवतामिदमविदितं नास्ति यत् 'अयं बालः पुस्तकविषयं किञ्चिदपि न बुद्धवानस्तीति । अत एव तु भवन्तः पूर्वप्रश्नपत्राणामुत्तराणि तं रटयन्ति । यदि तज्ज्ञानस्योपरि भवतां विश्वासोऽभविष्यत्तर्हि भवन्तः शुष्करटनार्थं घोरामिमामाज्ञां कदापि न अदास्यन् ।

स्पष्टकथनं चेत्क्षन्तव्यं भवेत्तर्हि अहं सविनयं निवेदयिष्यामि-यत् बहवः स्वयं पण्डिता एव एतेनैव प्रकारेण परीक्षामुत्तरन्तः प्रमाणपत्राणां—बलेनाध्यापकपदं लब्धवन्तः सन्ति । देवमन्दिरे धर्मपूर्वकं चेत्पृच्छ्येत तर्हि स्वयं त एव आत्मनस्तादृशीं योग्यतां स्वीकर्तुं न शक्नुयुः । परं पाठशालायाः सञ्चालकस्य श्रेष्ठिमहोदयस्यानुरोधेन, जीविकाया लोभेन, किं वा अप्रतिष्ठाया भयेन ते आत्मानं तदभिज्ञं प्रख्यापयन्तो महामहाग्रन्थानप्यध्यापयितुं बाध्या भवन्ति । इदानीं श्रीमन्त एव विचारयन्तु, यद्वराकाणां तेषां सविधे सम्प्रति एतमुपायमन्तरा का वाऽन्या गतिरस्ति यत्ते येन केनाप्युपायेन तान् विद्यार्थिनः परीक्षायामुत्तीर्णान्

कारयेयुः। अत एव ते ग्रन्थस्य वास्तविकं तत्वं बोधयितुमप्रभवन्तोऽपि बाह्यैः उपायैःस्वशिष्यान् परीक्षासूत्तारयन्ति। ते च शिष्याभासाः अनया प्रवञ्चनया उत्तीर्णाः सन्तोऽस्माकं मिथ्याकीर्तिस्थापनस्य निस्सारसाधनानि सम्पद्यन्ते। वयमुपरितः सन्तुष्यामः यदस्माकं शिष्यः शास्त्रिपरीक्षायामुत्तीर्णः, परं जगत्साक्षिण्याः सरस्वतीदेव्याः सन्निधाने, भगवतो धर्मस्य च दृष्टौ अस्माकमन्तरात्मा नितान्तं व्यथते यद्वयमज्ञाः सन्तोऽपि मुधैव पाण्डित्यदम्भं कुर्म्मः।

प्राचीनपण्डितानां श्रूयते वृत्तं यत्ते पाठनीयग्रन्थेषु यत्स्थलमसंलग्नमभविष्यत्तर्हि तदर्थं ते स्पष्टमकथयिष्यन्–यत् इदं स्थलं समयान्तरे सम्यग्दृष्ट्वा पुनः कथयिष्यामि। अथवा इदं स्थलममुकपण्डितस्य सविधे पठ इत्यादि। परमेवदर्थमपि अध्यापकस्यात्मबलमपेक्ष्यते। ये आदित आरभ्य अन्तपर्य्यन्तमपक्वाः ते एतादृग्बलं कथमिव लभेरन्।

अस्तु, इदानीमेतदेव कर्तव्यं प्रतीयते यत् परीक्षोत्तीर्णानां संख्यावृद्धौ अधिकमवधानं न क्रियेत। सम्यग् ग्रन्थाभ्यासे सत्येव विद्यार्थिभ्यः परीक्षादानार्थमनुमतिर्दीयेत। परीक्षा किल शास्त्रज्ञानस्य परिचायिका मात्रम्। सा निजस्थाने एव तिष्ठतु नाम। सा स्वयमेव शास्त्ररूपं न धारयेदिति अवधातव्यं भवेत्। यदि भवतां सकाशाद् द्वावपि उत्तमौ विद्यार्थिनौ पारनिष्ठितौ भविष्यतस्तर्हि भवद्भ्यः कीर्तिमाशीर्वादश्च दद्याताम्। रत्नं किल एकमप्युत्तमम्। प्रस्तराणां राशिस्तु द्वारोपान्ते एवमेव सुलभोऽरुन्तुदश्च। भवन्त एव तु कथयन्ति–'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति' श्रीमन्तस्तावदशक्तान् इमान् पण्डितभासानुत्पाद्य असाधुशब्दसृष्टिरक्षार्थमाकारमिव निष्पादयन्ति येन हि कालान्तरेऽपि असाधुशब्दसृष्टिर्न निरुद्धा भवति। किमेष व्यतिकरोऽस्मान् नरकं न दर्शयेत्।

अहं पूर्वं लिखितवानस्मि यत्सैषा परीक्षाप्रणाली नाद्यतनी। अस्याः किल प्रचलितायाः व्यतीतानि बहुतराणि वर्षाणि। परं प्राक्तनाः पण्डिताः स्वशिष्यं सम्यक्तया शास्त्रेषु विनयन्तिस्म। ततः समये लब्धे सति परीक्षाप्रकाराणामपि तान् विद्यार्थिनः परिचितानकार्षुः। गतवार्षिकाणि प्रश्नपत्राणि दर्शयित्वा पठितग्रन्थानामावृत्तिं विद्यार्थिभिः कारयन्तिस्म। एतन्नासीद् यत्ते प्रश्नपत्रद्वारा अनुचितं लाभमुपार्जयामासुरिति। यस्मिन् समये तेषां शिष्यः पठित्वा परिनिष्ठितोऽभवत् ततस्ते यत्र कुत्रापि कठिनात्कठिनेऽपि परीक्षकविश्वविद्यालये तमेतं विद्यार्थिनं परीक्षार्थं प्राहिण्वन्। ते अकथयन् यदिदमस्माकं सुवर्णं विशुद्धमुच्चकोटे अस्ति। यः कोऽपि स्वर्णपरीक्षकस्तदेतत् निकषेण स्वैरं परीक्षतां नाम, काऽस्माकं भीतिः?

किन्तु अद्यत्वे वयमीदृशं विश्वविद्यालयमन्वेषयामो यस्मिन् हि परीक्षायामत्यन्तमेव सारल्यं भवेत् । 'खण्डे खण्डे च पाण्डित्यं' प्राप्य शीघ्रमेवाचार्य्यः सम्पद्येत । ईदृशेभ्यः परीक्षास्थानेभ्यो वयं बिभिमो येषु हि एकवारमेव सर्वेषां ग्रन्थानां परीक्षा भवति । प्रतिवर्षञ्च प्राक्तनपठितानामपि भागानां परीक्षार्थमावृत्तिः करणीया भवति । वयं वाञ्छामो यद्विद्यार्थी द्वित्रैरेव ग्रन्थैः 'तीर्थो' भवेत् । इदमेवावसरान्वेषणमेव सूचयति—यद्भवतां वस्तुनि काचित्त्रुटिरस्तीति । यदि भवतां सुवर्णं विशुद्धं सत्यञ्चास्ति तर्हि अन्धप्रायं नाणकपरीक्षकं (शरीफ़) किमित्यन्वेषयथ ? मध्येराजमार्गं परीक्षणं किमिति न कारयथ ?

अहं परीक्षाप्रणाल्या अन्धविरोधी नास्मि । यतो ह्यहमपि एतस्मिन्नेव परीक्षायुगे शिक्षितगोष्ठ्यामन्तर्गणनीयोऽस्मि संवृत्तः । यदा ह्यस्मिन् समये वर्तमानं परीक्षाप्रकारं विना एतावत्संख्याकानां लोकानां शिक्षा-समीक्षणं सम्भवत्येव न, तदा एतं प्रकारं विहाय अन्य उपाय एव कः ? किन्तु वर्तमानेषु कतिपयवर्षेषु परीक्षार्थिभिर्जनैः परीक्षा-प्रकारस्य योऽयमेकान्ततो दुरुपयोग आरब्धस्तस्याहमवश्यं विरोधी । अहमेव किम्, संस्कृतशिक्षाप्रकारमभिलषन् प्रत्येक-सज्जन एव मन्ये एतस्य विरोधी भवेत् । बहवः किल परीक्षायुगमेवान्यदृष्ट्या पश्यन्ति ।

पूर्वं शास्त्रविचारेण योग्यतापरिचयोऽभवत्, इदानीं परीक्षापत्रैर्भवति शास्त्रविचारः कुत्रापि भवतु तदर्थमवसरान्वेषणं नाभवत् । इदानीमपि व्युत्पत्तिं वास्तवज्ञानं च वाञ्छद्भिर्जनैः कठिनात्कठिनेऽपि विश्वविद्यालये परीक्षाप्रदानान्न विमुखीभवितव्यम् । भवन्तः सुवर्णसङ्ग्रहसमये कियतीं वा परीक्षां न कारयन्ति ? भवन्तो नाणकं (सिक्का) कियद्वा परीक्षयन्ति, इदं न भवेत् यत् अवसरे एतदयोग्यं कूटञ्च सिद्ध्येत् । एवमेव निजान् बालकान् वास्तवव्युत्पत्तिशालिन एव किमिति न सम्पादयथ ? सरलतरपरीक्षा स्थानान्वेषणात्तु एतदेव प्रतीयते यद्भवन्तः केवलं परीक्षा-प्रमाणपत्रमेव वाञ्छन्ति येन कुत्रचिद्भृतिकार्य्यं लभ्येत । ज्ञानस्य नापेक्षा प्रतीयते ।

विद्याध्ययनस्य मुख्यतमं फलं हृदयपरिष्कारो ज्ञानञ्च । समयमहिम्ना ये किल महोदया धनलाभमेव शिक्षायाः प्रधानं प्रयोजनं मन्यन्ते तेषांकृते उपरिवर्णितं नेदं सर्वम् । किन्तु धनलाभाय चेद्विद्याऽधीयते तर्हि पठ्यतां सामयिकी विद्या ! अथवा यदि धनोपय्र्यैव प्रधानं लक्ष्यं दृढ़तरं बद्धमस्ति तर्हि क्रियतां 'तूलग्रन्थ्यादीनां व्यापारः:, ! आश्रीयतां 'तेजीमन्दी' व्यवसायः ! किंवा सर्वतः शीघ्रमेव धनिकता-सम्पादको द्यूतापरपर्य्यायः 'फाटका, नीलाम, फ़ीचर्स'

व्यापारो वा निषेव्यतां यस्मिन्नध्ययनकृतः परिश्रम एव न सोढव्यो भवति । किन्तु विवेकिनो जना जानन्ति यत् एभिः कार्य्यैर्धनमवश्यं लभ्येत परं, ज्ञानरूपो निधिर्येन हि हृदये प्राञ्जलभावः समेति, न हस्तगतो भवति । नवीन शिक्षा-प्रणाल्या देशे शिक्षायाः स्वरूपमेव विपरिवर्तितम् । उद्देश्यमेवान्यथा सम्पादितम् । अद्यत्वे हि नवीनपद्धत्या शिक्षिता अपि लोकाः शिक्षाया वास्तविकं फलं नाधिगच्छन्ति । घोरपरिश्रमं कृत्वापि नाममात्रार्थं लाभो भवति । एतद्विषये मम ये विचाराः ते 'साहित्यवैभवे'* अंशतः प्रकाशिता मया । कतिचित् भावार्थ सहितानि पद्यानि तत एव द्रष्टव्यानि ।

अस्मिन् धन लोलुपताया युगेऽपि सत्यं सत्यान्वेषणं यदा क्रियेत तदा साधारण बुद्धिरपि जनो धनापेक्षया ज्ञानस्य गौरवं सुस्फुटमभिमन्येत । निष्किञ्चनावस्थायां निवसतो ज्ञानिनोऽद्यापि जना आदरं कुर्वन्ति । खद्दरमयं कौपीनं धारयन् आध्यात्मिकतासम्पन्नो ज्ञानी अत्र समस्तविश्ववलये महापुरुषः परिगण्यते । यदा च ज्ञानस्य शिक्षायाश्च गौरवं धनेन न परिमातुं शक्यते तदा वास्तवज्ञाननिधिः सेयं संस्कृतशिक्षा कस्मान्न समीक्ष्यते श्रीमद्भिः ?

भारतायैव किं समस्तस्य विश्वस्य कृते आध्यात्मिकतायाश्च आदिमशिक्षयित्री संस्कृतभाषां विहाय काचिदन्या दृश्यते ? यदि नास्ति तर्हि तस्या वास्तविकसत्वोपरि किं न दृष्टिः श्रीमताम् ? केवलं परीक्षासु तल्लब्धप्रमाणपत्रेष्वेव श्रीमतां सतृष्णा दृष्टिः किमिति नियतेति ? परिश्रमपूर्वकं साधुरीत्या साधुनीत्या च शास्त्रमधीयताम् । ग्रन्थाभ्यासे सति, उत्साहितेन वलपूर्णेन च हृदयेन परीक्षासु प्रविश्यताम्, उत्तमश्रेणौ चोत्तीर्य्यतां येन परीक्षोत्तरणानन्तरं ज्ञाननिधिरपि श्रीमतां सविधे सन्निहितो भवेत् ।

लोकाः परीक्षासम्पत्तिं विना परिश्रमं स्वल्पश्रमेण वा अधिकर्त्तुमिच्छन्ति । कतिपयकाकिणीभिरेव निधिमाहर्तुमिच्छन्ति । एतत्किल एतेनैव सिद्ध्यति परीक्षानियमेषु दिनं दिनं कठोरता करणीया भवति । अमुकपरीक्षोत्तरणानन्तरम् अग्रिमापरीक्षा द्वाभ्यामेव वर्षाभ्यां दातुं शक्यते । पाठशालायां प्रतिशतम् एतावत्य उपस्थितय अपेक्ष्यन्ते । इयत्पर्य्यन्तमेतस्य नियमस्य कठोरता यत् स्वयमधीयानानाम् (प्राइवेट) अपि परीक्षार्थिनां कृते समयनियमोऽपेक्ष्यते । यतो हि पूर्ववर्णितयुक्तीनां द्वारा द्विचतुर्मासैरेव लोकाः तत्तत्परीक्षामुल्लङ्घयितुमिच्छन्ति । अत एव अनिच्छासत्वेऽपि नियमपारवश्यादेव

* लेखकेन कवित्त-दोहा-प्रभृति नवीन-पद्यैरेक मतिमनोहरमेतन्नामकं काव्यं विरचितं विद्यते । यत्तत एव मिलति । सं०

किञ्चिन्न किञ्चित्तु अवश्यं पठितव्यं भवेदेतस्मादेव कारणात् परीक्षासु समय-नियमः कृतोऽस्ति । यदि सत्या ज्ञानलिप्साऽभविष्यत्तर्हि कतिपयमासेषु एवं विधानां परीक्षाणां प्रदानमेव कथं सम्भूतमभविष्यत् एतदर्थमेवं विधा नियमार्गलता अपेक्षणीया भवेत् ।

इदानीं तु नाममात्र-परीक्षाणामपि परिश्रमं जना न सोढुमिच्छन्ति । सम्प्रति हि विना परीक्षामेव 'साहित्यधुरीण' 'विद्याभास्कर' 'महोपाध्याय' 'साहित्यरत्न' इत्यादयः पदव्यो लभ्यन्ते, यासां द्वारा बाह्यमाडम्बरं सज्जयन्तश्चतुराः प्रतिष्ठायास्तद्द्वारा च जीविकाया, मार्गं प्रशस्तं कर्तुमिच्छन्ति । यत्किमप्यस्तु, वर्तमान परीक्षायुगस्य यथादृष्टमिदं वृत्तं श्रीमद्भ्यो निवेदितम् । अस्मिन् हि भगवत्याः संस्कृतभाषायाः सत्यानुरागिणां पण्डितमहाभागानां दृष्टि-निक्षेपो नितान्तमावश्यकः । यद्ययमवक्रमो निर्निरोधं प्रक्रान्तो भवेत्तर्हि स्वल्पेष्वेव वर्षेषु उपाधिधारिणस्तु बहवो लभ्येरन् किन्तु तत्तच्छास्त्रीयग्रन्थरहस्य-बोद्धारो जना इतिहासपुस्तकानां पत्रेष्वेव अन्वेषणीयाः सम्पद्येरन् । सर्वेश्वरो भगवान् मैवं क्रियात् । एवंविधदुर्दिनस्य सम्भवात् पूर्वमेव संस्कृतपक्षपातिनः पण्डिताः प्रतीकारार्थं सन्नद्धा भवेयुरिति ।

अन्योक्तिः ।

(वाराही सं० विद्यालयस्थ श्रीजटाशङ्करशास्त्रिकृता)

पुरा तरुणतारणातप-विलीनसंक्षेन य-
त्तरु-श्रित-लता-तता शिशिरशालि-(१)कान्तिः श्रिता ।
अपास्य सुख शायिना श्रममिहाधुना छिद्यते
निगील्य पथिक ! त्वया तदुपकारसारन्तरुः ॥ १ ॥
मिलिन्दकुलवान्दत-श्रवणपालिदन्तावलो-
न यस्य पुरतः पुरा पदमपि न्यधादाकुलः ।
तमद्य शममश्रितं करिकिशोरमाला हरिम् ।
विहस्य ननु हन्त !! हा ! कुटिलयन्ति(२)वाक्षिभ्रुवम् ॥ २ ॥

---

(१) छायावाचकः कान्ति शब्दः ।
(२) वा शब्द इवार्थाभिप्रायकः ।

'वर्णव्यवस्था'।

(ले०–देवसहायशर्मणः बी० ए० द्वितीयवर्षस्य, प्रयाग-विश्वविद्यालयस्य)

—:*:—

विदितचरमेवैतत् पाठकवृन्दानां यत् सम्प्रति प्राचीनसभ्यता प्राचीनकञ्चुकं परिहाय किमपि पाश्चात्यसभ्यतारक्तं नवीनं चोलकं परिधत्ते। वस्तुतस्तु कालस्वभावोऽयम्। इदानीं समालोचनासमये सर्वे विषया नवीनदृष्ट्या दृश्यन्ते।

भारतीयसभ्यता पुराकालाद् वर्णव्यवस्थाभित्त्यां निर्भरा। ऋग्वेदकाले वर्णव्यवस्था पूर्णरीत्या प्रथिता आसीत्। नास्त्यत्रावसरोऽस्य सम्यक् प्रतिपादनाय। महाभारतकालेऽपि गीतायां भगवान् श्रीकृष्णश्चतुर्वर्गकर्म प्रतिपादयति। पुनरपि स कथयति।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः। गीता ४। १३

यवनयात्री मेगस्थनीजोऽपि भारते वर्णव्यवस्थामुल्लिखति फिरदौसी-निर्मितशाहनामा इति पुस्तकेऽपि लिखितं राजा यिमः चतुर्वर्गान् वृत्तवान् इति।

प्राचीनकाले बैबिलोन, पशिरीय, मिश्र, ईरान, मीड, कोल्चिया, आइ-बिरिया, पटूरिया, पेरुमेक्सिको इत्यादि देशेष्वपि वर्णव्यवस्था प्राप्यते। तत्र तु कालवशादज्ञानतया वर्णव्यवस्था लुप्ता। किन्तु भारतदेशः सर्वतः सुरक्षितः। अत्रैवर्षिभि वर्णव्यवस्थाया अभेद्यप्रासादो निर्मितः।

प्लेटो यूरोपदेशीयतत्त्वज्ञोऽपि भारत इव श्रमविभागं प्रतिपेदे। अतो न कथयितव्यम् मयाधिकं प्राचीनकाले सर्वदेशेषु अस्याः परिस्थिति-प्रतिपादनाय।

इयं वर्णव्यवस्था सर्वहितकारिणी स्वयं सिद्धाऽद्यापि सर्वत्र दृश्यते। चीनदेशे चतुर्वर्गाः सन्ति। यद्यपि तेऽस्मद्वर्णव्यवस्थावत् क्लिष्टा न सन्ति। महम्मदीयेष्वपि चतुर्वर्गा दृश्यन्ते यथा शेखाः, सैयदाः, मुगलाः पैठाना इति।

अमेरिकाख्यातविष्णुक्रान्तेऽपि सम्प्रति वर्णव्यवस्था विद्यत एव। यथा गौराङ्गवर्णाः, यौरोपीयाः, असितवर्णाः 'निग्रो' इतिख्यातजनाः तद्देशवासिनश्च। तत्र सितासिताः परस्परं न मिलन्ति। तेषु भक्षणविवाहसम्बन्धोऽपि न भवति। निग्रोख्यातजनाः सर्वदोच्चवर्णैः परिहीयन्ते दुर्दृष्ट्या दृश्यन्ते च।

विष्णुक्रान्त इवान्यहरिवर्षदेशेष्वपि वर्णव्यवस्था विद्यते। किन्तु तत्र तु इयं संस्था धनकारणात् विद्यते न तु कर्मतः। तत्र तु व्यवहारे वर्गाः तिष्ठन्ति न तु कथने। पशुवर्गेष्वपि वर्णव्यवस्थाऽस्ति। तत्र गौर्ब्रह्मश्रेण्यां, सिंहः क्षत्रियश्रेण्यां, मेषा वैश्यश्रेण्यां, गर्दभाश्च शूद्रश्रेण्यां गण्यन्ते। सम्प्रति धूम्रयानेष्वपि

(रेलगाड़ी) वर्णव्यस्था विद्यते । यथा प्रथमकक्षा, द्वितीयकक्षा, मध्यमकक्षा, तृतीयकक्षा च । इयं व्यवस्था तु धनकारणादेव वर्तते, आधुनिककार्यालयेष्वपीयं व्यवस्था विद्यते ।

अतः सर्वे जनाः समाना उपयोगितायां योग्यतायां वेति विचारः पूर्णतो निर्मूलः । नास्ति कोऽपि दोषो वर्णव्यवस्थायाम् । ग्रामेषु त्वद्यापि भेदो न वर्तते । तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्वकार्यरता मित्रभावेन वसन्ति । तेषु प्राचीनकालात् स्वपरिवार इव सम्बन्धोऽपि विद्यते । राजनीतिक्षेत्रेष्वपि का शंका ? कथं प्राचीनकाले राजनीतिकसंस्थितिर्नासीत् ? पुराऽस्यामेव वर्णव्यवस्थायां हूणाः शकाः गुरण्डाः तुरुस्काः सर्वेऽप्यन्तर्भूताः । परस्परं भोजनं विवाहश्च राजनीतिक-संघटने आवश्यको नेति महात्मना 'गान्धि' महोदयेनापि प्रतिपादितम् ।

वर्णे व्यवस्थिते जीविकाप्रश्नोऽपि नोद्भवति । शूद्रो न ब्राह्मणकर्म कुरुते खलु, ब्राह्मणोऽपि शूद्रकर्म कर्तुं न शक्नोति । अनेनैव प्रकारेण जीविकाप्रश्नोऽग्रे गच्छति । अधुना तु न्यायाधीशस्य पुत्रेषु कश्चिच्चर्मकारस्य कश्चित्तक्षकारस्य कश्चित् कृषकस्य कश्चित् सैनिकस्य तथा कश्चिदध्यापकस्य च वृत्तिं चिनोति । ते नाना संकटं प्राप्नुवन्ति च ।

स्मरणीयं खलु पण्डित मदनमोहनमालवीयवचनं यत् स काश्यां त्रिवर्षपूर्वं काशीविश्वविद्यालयदीक्षाकाले कथितवान् । भारतीयबालका ऋषिप्रदत्तमार्गोत्कर्षं न प्रदर्शयन्ति खलु । विदेशीयभाषा-शिक्षणात् पारिवारिकजीवने सुयोग्यशिक्षाभावाच्चेति । आधुनिक-विज्ञानमपि कथयति वर्णव्यवस्थाम् ।

मिश्राः सीरियादेशीयाः तिरोहिताः । पश्चिमीयाः खृष्टमतानुगाः स्वधर्माचाराच्च भ्रष्टाः । किन्तु भारतीयार्या एवाद्याप्यपरिवर्तिताः । वर्णव्यवस्थाकारणादेव ब्राह्मणाः ऋषिमहर्षि प्रणीतपरिपाटीस्थितिकरणे समर्थीभूताः । हरिवर्षविष्णुकान्तयोरियं जातिसंस्था धनदरिद्रेषु विद्यते । किन्तु भारतेत्वियं सर्वहितकारिणी स्वयंसिद्धा धार्मिकवैज्ञानिकसिद्धान्तेषु स्थिता । सत्यं हिन्दूनामाचार एव तेषां प्राणः ।

इत्थं भूतेऽपि आधुनिकयुरोपीयसभ्यता-रक्तसमाजसुधारका इमां चिरस्थायिनीं सर्वलाभप्रदायिनीं व्यवस्थां रसातले क्षेप्तुं यतन्ते । अयं हिन्दुसमाजस्तु सुधारकैः सुधारयितव्यो न तु रसातले प्रेष्यः । यथा समाजविज्ञानाचार्यः गिडिङ्गमहाशयः कथयति—" कोऽपि सामाजिकसुधारको यो वर्णसंमिश्रणे साहाय्यं करोति खलु । स निश्चयेनासफलो भविष्यतीति ।" श्रेयः सर्वदा स्थास्यतीति केषांचित् सम्मतिः । मनुरपि शूद्राद्ब्राह्मणं ज्ञानं ग्रहीतुमुपदिशति ।

सुवर्णः खलु अयस उद्भवति, तदा खलु कथमस्माभिः शूद्रादपि गुणो न ग्राह्यः ? स्वधर्मो रक्षितव्यश्च । श्रीकृष्णः कथयति । 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इति । अतोऽस्माभिर्व्यासवचनानुसारात् मार्गोऽनुसर्तव्यः ।

वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना-
नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

"विनयः"

(ले०—हनुमदुर्गवास्तव्यो रामचन्द्रशर्मा शास्त्री "विजयचणः")

——:०:——

त्रायस्व प्रभो ? भारतं दीयते(१) ॥ (ध्रुवम्)
नाथ ! प्रमादै रसारैश्च वादैः ॥
देशोऽस्मदीयः समाश्रीयते ॥ १ ॥ त्रायस्व०
आर्यैश्च गर्वे निमग्नै रखर्वैः ॥
स्वक्षेममार्गो न निश्चीयते ॥ २ ॥ त्रायस्व०
भोगोपगूढा द्विजाः सन्ति मूढाः ॥
शूद्राश्च वेदान् मुदाऽधीयते ॥ ३ ॥ त्रायस्व०
पापेन विप्रा स्वकीया पवित्रा ॥
पुत्रीह लोभेन विक्रीयते ॥ ४ ॥ त्रायस्व०
सद्धर्मतत्त्वं प्रयाति (२)क्षयत्वम् ॥
यद् वर्णभेदोऽपि संलीयते ॥ ५ ॥ त्रायस्व०
वस्त्वद्वितीयं हि यद् भारतीयम् ॥
तच्चाऽन्यदेशोद्भवै र्नीयते ॥ ६ ॥ त्रायस्व०
किं तन्नु पङ्कं न यन्निर्विशङ्कम् ॥
हा ! भारतीयै रनुष्ठीयते ॥ ७ ॥ त्रायस्व०

---

(१) 'दीङ्क्षये' इत्यस्माद्धातो रूप मिदम् ।

(२) "आतिशय्यम्" "विकल्पत्वम्" इतिवत् क्षयत्व मित्यत्रापि सत्यपि भावार्थक-प्रत्यये पुनस्तद्विधानं नाऽनुचितम् ।

प्राचीनन्याये प्रथमखण्डें, (७७५ प्रथमश्रेण्याम्) ७७७,

गणितज्योतिषप्रथमखण्डे—(७८३ प्रथमश्रेण्याम्) ७८५, (७८७, ७८८, ७८९, ७९१, ७९२ प्रथमश्रेण्याम्) ७९३, (७९६, ७९७, ७९८, प्रथमश्रेण्याम्) ८०० ।

फलितज्योतिषशास्त्रि प्रथमखण्डे—८०४, ८०५,

पुराणेतिहासशास्त्रिप्रथमखण्डे—८०७, (८०९, प्रथमश्रेण्याम्)

धर्मशास्त्रे—८१२, (८१४ प्रथमश्रेण्याम्)

मीमांसाशास्त्रि प्रथमखण्डे—८१७, ८१८,

सांख्ययोग शास्त्रिप्रथमखण्डे—८२२, ८२३,

शांकर वेदान्ते—८२८, ८३०, ८३२, ८३३, ८३४, ८३९, (८४४ प्रथमश्रेण्याम्) ८४५, (८४६, प्रथमश्रेण्याम्) ८४७, ।

रामानुजवेदान्ते—८४९, ८५१,

माध्ववेदान्ते—८५२, १६५०,

शुक्लयजुर्वेदे—(८५६, ८५७ प्रथमश्रेण्याम्)

व्याकरणशास्त्रिद्वितीयखण्डे—

८६१, ८६३, ८६५, ८६६, (८७७, प्रथमश्रेण्याम्) ८७८, ८७९, ८८६, ८९३, ८९४, ८९५, ८९९, ९०३, ९०५, ९०८, ९०९, (९१०, प्रथमश्रे०) ९११, ९१७, ९२०, (९२२, प्रथमश्रेण्याम्) ९२५, (९२८, प्रथमश्रे०) ९३३, ९३५, ९३७, ९४२, (९४३, प्रथमश्रे०) ९४५, ९५५, ९५९, ९६५, ९६६, ९६७, (९८०, ९८१, प्रथमश्रे०) ९८४, ९८६, ९८९, (९९१, प्रथमश्रे०) ९९३, ९९५, ९९६, ९९८, १०००, १००१, १०१०, १०११, १०१३, १०१४, १०१५, १०१७, १०१८, १०१९, (१०२१, प्रथमश्रे०) १०२२, १०३५, १०४०, १०४४, १०४७, (१०४८, प्रथमश्रे०) १०४९, १०५०, १०५४, (१०५५, प्रथमश्रे०) १०५६, (१०६१, प्रथमश्रे०) १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६९, १०७०, १०७१, (१०७५, प्रथमश्रे०) १०७६, (१०८०, प्रथमश्रे०) १०८२, १०८७, १०९०, (१०९३, १०९५, प्रमथश्रे०) १०९६, ११०३, ११०५, ११०६, ११०८, ११०९, (१११०, अन्धछात्रः)

साहित्यशास्त्रिद्वितीयखण्डे—

११११, (१११२, प्रथमश्रे०) १११३, १११८, १११९, ११२०, ११२२, ११२५, ११२६ ११२७, ११२८, ११३०, ११३१, ११३२, (११३३, प्रथमश्रे०) ११३५, ११३७, (११४५, प्रथमश्रे०) ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५८, ११५९, ११६०, (११६२, प्रथमश्रे०) ११६३, (११६४, प्रथमश्रे०) ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७८, ११७९, ११८०, ११८२, (११८३, ११८४, प्रथमश्रे०) ११८५, (११८६, प्रथमश्रे०) ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९३, ११९४, (११९५, प्रथमश्रेण्याम्) ११९६ ।

नव्यन्यायद्वितीयखण्डे–

१२००, (१२०२, प्रथमश्रे०) १२०३, १२०६, १२०८, १२०९,

प्राचीनन्यायशास्त्रि—द्वितीयखण्डे—१२१२, १२१३,

गणित ज्यौतिषे–

१२२०, १२२३, १२२४, (१२२५, प्रथमश्रे०) (१२२६, प्रथमश्रे०) १२२७, (१२२८, प्रथमश्रे०) १२२९, (१२३१, प्रथमश्रे०) १२३४, (१२३५, प्रथमश्रेण्याम्) (१२३८, प्रथमश्रेण्याम्)

फलित ज्यौतिषशास्त्रि द्वितीयखण्डे—१२४०,

धर्मशास्त्रद्वितीयखण्डे—१२४३,

सांख्ययोगशास्त्रि द्वितीयखण्डे—१२४५, १२४६,

शांकरवेदान्तशास्त्रिद्वितीयखण्डे–

१२४९, १२५०, १२५२, १२५३, १२५५, १२६०, १२६६,

शुक्लयजुर्वेदशास्त्रिद्वितीयखण्डे–

१२६७, (१२६८, प्रथमश्रेण्याम्) १२७१, (१२७२, प्रथमश्रे०)

व्याकरणशास्त्रिपरीक्षायां तृतीयखंडे–

१२७३, १२७४, १२७६, १२७७, (१२७८, प्रथमश्रे०) १२७९, (१२८१, प्रथमश्रे०) १२८३, १२८५, १२८७, १२८८, १२८९, १२९०, १२९२, १२९३, १२९४, १२९५, १२९६, १२९७, १३०१, १३०२, १३०३, १३०६, १३०८, १३०९, १३११, १३१२, १३१३, १३१४, १३१५, १३१८, (१३१९, १३२०, प्रथमश्रे०) १३२१, १३२२, १३२३, १३२४, १३२५, १३२६, १३२७, १३३१, (१३३४, प्रथमश्रे०) १३३५, १३३६, (१३३७, प्रथमश्रे०) १३३८, (१३३९, प्रथमश्रे०) १३४२, १३४३, १३४४, १३४५, १३४८, १३४९, १३५०, १३५३, १३५६, (१३५७, प्रथमश्रे०) १३५८, १३६०, (१३६१, प्रथमश्रे०) १३६२, (१३६३, प्रथमश्रे०) १३६५, १३६६, १३६७ १३७९, १३८०, १३८१. १३८४, १३८६, १३८९, १३९१, (१३९३ प्रथमश्रे०) १३९४, (१३९५, प्रथमश्रे० १३९६, १३९७, १३९९' १४०२, १४०४, (१४१०, प्रथमश्रे०) १४११, १४१३, (१४१५, प्रथमश्रे०) १४१६, १४१७, १४१८, १४१९, १४२०, १४२१, १४२४, १४२५, (१४२६, प्रथमश्रे०) (१४३३, प्रथमश्रेण्याम्) १४३४, १४३७, १४३८, (१४३९, प्रथमश्रे०) १४४०, १४४२, १४४३, १४४५, १४४६, १४४७, १४५०, (१४५१, १४५२, १४५३, प्रथमश्रे०) १४५४, १४५५, १४५७, १४५८, १४५९, १४६०, (१४६४ प्रथमश्रे०) १४६५, १४६६, १४६९, (१४७०, प्रथमश्रे०) १४७१, १४७३, १४७४, १४७५, १४७६, (१४७७, प्रथमश्रे०) १४७८, (१४७९, प्रथमश्रे०) १४८०, १४८१, १४८२, १४८३, १४८४, (१४८८, प्रथमश्रे०) १४९०, १४९१, (१४९३, प्रथमश्रे०) १४९५, १४९६, १४९७, १४९८, (१५००, प्रथमश्रे०) १५०१, १५०२, १५०३, १५०४, (१५०५, १५०६, प्रथमश्रे०) १५०८, १५०९, (१५१०, १५१२, प्रथमश्रे०) १५१३, १५१५,

१५१६, १५१७, (१५१८, प्रथमश्रे०) १५१९, १५२०, १५२१, १५२२, १५२३, (१५२४, प्रथमश्रे०) १५२५, (१५२६, प्रथमश्रे०) १५२७, (१५२८, प्रथमश्रे०) १५२९, १५३०, १५३२, (१५३३, प्रथमश्रे०) १५३४, १५३५, १५३७, १५३८, १५४०, १५४२, १५४३, १५४४, (१५४५, १५४६, प्रथमश्रे०) १५४७ ।

साहित्यशास्त्रि तृतीयखण्डे—

१५४९, १५५२, १५५५, १५५६, १५५७, १५५८, १५६२, १५६३, १५६५, १५६७, १५६८, १५६९, १५७३, १५७९, १५८१, (१५८५ प्रथमश्रेण्याम्) १५८७, १५८८, १५९२, १५९७, १५९८, १६०६, १६०७, १६०९, १६१३, १६१४,

नव्यन्यायशास्त्रिपरीक्षायां तृतीयखण्डे—

(१६१५ प्रथम श्रेण्याम्) १६१६, १६१७, (१६१८, १६१९, १६२० प्रथमश्रे०)

गणितज्यौतिष तृतीयखण्डे—

१६२३, १६२५, १६२६, १६२८, १६३०, १६३१, १६३३, १६३६,

धर्मशास्त्रशास्त्रितृतीयखण्डे—(१६३७ प्रथम श्रेण्याम्)

मीमांसाशास्त्रि तृतीयखण्डे—१६४०,

शांकरवेदान्ते—१६४५, १६४६,

शुक्लयजुर्वेद तृतीयखण्डे—१६४९,

प्रथमापरीक्षाफलम् ।

प्रथमपरीक्षाफलं राजकीय-'गजट' पत्रे प्रकाशितं भविष्यति । सति प्रयोजने उत्तरदानार्थं चिटिका-(अथवा जवाबीकार्ड) प्रेषणेन शीघ्रं परीक्षाफलज्ञानं सूर्योदयकार्यालयतो भवितुमर्हति ।

भ्रमसंशोधनम् ।

व्याकरण मध्यमायां प्रथमखण्डे—२२८, २५८,

द्वितीयखण्डे—२०९२, २२७९, संख्याकाः छात्राः समुत्तीर्णाः सन्ति ।।

व्याकरण मध्यमायां द्वितीयखण्डे—२७५०, अनुत्तीर्ण एव, भ्रमाद् अशुद्धं मुद्रितं, क्रमशः तत् तत्प्रकरणे कृपया पाठकैः संशोध्य पठनीयम् ।

संस्कृतपरीक्षा ।

अस्मिन् वर्षेऽखिल-भारतवर्षीयसंस्कृत-विश्वविद्यालय-(परीक्षायूनिवर्सिटी)-स्य सर्वासामपि परीक्षाणामावेदनपत्राणां भरणं कृत्वा प्रधान कार्यालये प्रेषणस्यान्तिमः समयः जुलाईमासं यावद् विद्यते । परीक्षा प्रारम्भश्च कार्तिककृष्णपञ्चमीतो भविष्यति । परीक्षानियमावली च परीक्षाकार्यालयतो विना मूल्यमेव -) चिटिकाप्रेषणेन प्राप्यते—

सूचयिता—

रजिष्ट्रार परीक्षाबोर्ड (अ० भा० सं० विद्यालय,

भारतधर्म महामण्डल, जगतगंज काशी ।

सावधानाः शृण्वन्तु ।

महाशयाः पत्रलेखप्रेषकाः सावधानाः शृण्वन्तु । पत्रे प्रथमेव उपरि दक्षिणपार्श्वे पूर्णं स्वसंकेतं सुस्पष्टाक्षरैर्लिखित्वा तदनन्तरं विमलाक्षरै विरलपङ्क्तिभिः पत्रवृत्तं स्पष्टं संक्षिप्तं पुनरप्यवसाने स्वीयं पूर्णं संकेतं लिखन्तु । नूतनग्राहकैः (मनिआर्डर) द्रव्यादेशपत्रे चाधः 'नूतनो ग्राहकोऽहमिति' पूर्णं संकेतं लिखन्तु । प्राचीनै ग्राहकैश्च स्वीया ग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या ।

श्रीरामचन्द्र शास्त्री (विजयचणः) हनुमद्दुर्गतः पणपञ्चकस्य चिटिकां प्रेषितवान् । स्वीयं पूर्णं संकेतन्तु लिखितमेव नहि । एवं व्यतिकरे कुत्र वयमुत्तरं प्रेषयामः, इति स एव कथयतु । एवं मनिआर्डरप्रेषका ये कूपनपत्रे स्वसंकेतं न लिखितवन्तः तेषां सूर्योदयं कुत्र प्रेषयाम इति त एव कथयन्तु । एतावान् समयस्तु नास्ति पत्रवाहकस्य नाप्यस्माकं विद्यते यदुपरि द्रव्यादेश (मनीआर्डर) पत्रे लिखितं तदीयं संकेतं स लेखयतु वयं च लिखाम इति सावधानाः पत्र-लेख-द्रव्य-प्रेषकाः सर्वेऽपि स्वपूर्णं संकेतं लिखन्तु ।

मन्त्री—सूर्योदयसञ्चालकसमितिस्थः ।

यद्यपि लयावस्थायां तस्यां गुणविकाशो न भवति । ततः परदशायां सा त्रिगुणप्रभावेण तरङ्गायिता जायते । सैव च कदाचित् तुरीयाऽवस्थायां कदाचन कारणावस्थायां कदाचिच्च सूक्ष्मावस्थायां कदाऽपि स्थूलावस्थायां समुपेत्य स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य जगतः सृष्टि-स्थिति-लयात्मिकां क्रियां सम्पादयति । इत्येवं द्वैतावस्थायां सम्पद्यमानं सर्वमपि कार्य्यजातं प्रकृतिप्रभावादेव सम्पाद्यते इति सर्वतन्त्र सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

तस्याः स्वरूपं निरूपयति—

सा विद्याऽविद्यारूपा ॥ १५ ॥

सा प्रकृतिः विद्या चाविद्या चेति ते तथोक्ते रूपे स्वरूपे यस्यास्सा तथोक्ताऽस्ति । विद्यारूपा अविद्यारूपा चेत्यर्थः ।

ब्रह्मप्रकृतिर्यदा ब्रह्मणः पृथग् भूत्वा द्वैतप्रपञ्चं विस्तारयति तदाऽवस्थाभेदेन तस्याः स्वरूपतो भेदद्वयं जायते । एका विद्येत्युच्यतेऽपराऽविद्येति गीयते । तत्र ज्ञानजननी विद्या अज्ञाजननी अविद्येति विवेकः । स्मृतावप्युदीरितम्—

विद्याऽविद्येति तस्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव ।
विद्यया मुच्यते जन्तु र्वध्यतेऽविद्यया पुनः । इति ॥ १५ ॥

द्वयोरप्यधिष्ठानरहस्यं वक्ति—

तयोरधिष्ठाने सत्त्वतमसी ॥ १६ ॥

तयोरुभयविधयोर्विद्याऽविद्यात्मिकयोः प्रकृत्योः सत्त्वञ्च तमश्चेति ते तथोक्ते अधिष्ठाने अधिकरणे स्त इति सूत्रार्थः ।

यद्यपि स्थावर-जङ्गम-जड-चेतनात्मकेष्वखिलेष्वपि पदार्थेषु त्रिगुणक्रियाः समानतयैवोपलभ्यन्ते । तथापि विद्याऽविद्ययो र्विलासोऽधिष्ठानं राज्यं वा जीवान्तःकरणेष्वेवावकल्प्यते । यतो हि ज्ञानाज्ञानाभ्यां सार्धमेवानयोरधिष्ठानसम्बन्धः । जीवानामन्तःकरणे सहजपिण्ड-मानवपिण्ड-देवपिण्डानां वाऽन्तःकरणे क्वापि स्याद्यत्र हि आत्मावरणकृदज्ञानं विराजते, तत्रैवाविद्याऽधिष्ठानमूह्यम् । यत्र तु आत्मप्रकाशकं ज्ञानं विराजते तत्र विद्यायाः साम्राज्यमिति सुनिर्णीतोऽध्वा । विज्ञानमिदमवगन्तुं निम्नस्थमज्ञानभूमि-ज्ञानभूमिगं श्रीमद्भगवद्वचनमेवादरणीयम्—

सप्तानां ज्ञानभूमीनां प्रथमा ज्ञानदा भवेत् ।
सन्न्यासदा द्वितीया स्यात्तृतीया योगदा भवेत् ॥
लीलोन्मुक्तिश्चतुर्थी स्यात् पञ्चमी सत्पदा स्मृता ।
षष्ठ्यानन्दपदा ज्ञेया सप्तमी च परात्परा ॥
यावज्जीवैरतिक्रान्ता न सप्ताऽज्ञानभूमयः ।

तावन्न प्रथमा भूमिर्ज्ञानस्य ज्ञानदाऽऽप्यते ॥
उद्भिज्जानां चिदाकाशे प्रथमाऽज्ञानभूमिका ।
स्वेदजानां चिदाकाशे सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥
तृतीयाऽण्डजजातेश्चाज्ञानभूमिश्चिदाश्रिता ।
जरायुजपशूनाञ्च चिदाकाशे चतुर्थ्यसौ ॥
पञ्चकोषप्रपूर्णत्वाधिकारिष्वेव वै नृषु ।
सन्ति शेषा अधिकृतास्तिस्रस्त्वज्ञानभूमयः ॥
तिस्रस्ता एव कथ्यन्ते उत्तमाधममध्यमाः ॥ १६ ॥

प्रसङ्गादाह—

अन्योन्याश्रयत्वं गुणानाम् ॥ १७ ॥

अन्योन्यं परस्परं आश्रयो येषां ते तथोक्ताः तेषां भावः, अन्योन्याश्रयत्वं गुणानां सत्त्वरजस्तमसामिति सूत्रार्थः ।

त्रिगुणेभ्यः क्रियोत्पत्ते र्यत् दुर्ज्ञेयं समाधिगम्यं वा रहस्यं विद्यते, तदवगमाय महर्षिः सूत्रकृत् सूत्रयाञ्चकार, यत् सत्त्वरजस्तमोगुणा इमे त्रयोऽपि त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः स्वाभाविकाः सन्तः परस्परमन्योन्याश्रिताः सन्ति । यथा हि उष्णत्वप्रकाशाविमौ गुणावग्नेः स्तः । उभयोः कार्य्यमपि दाहप्रकाशात्मकं पृथगेवास्ति । तथापि तावुभौ पृथगपि स्वसत्तां विभृतः, अन्योन्याश्रित्वमपि दधाते, इति स्वीकरणीयमेव । यतोहि यथा विनोष्णत्वेनाग्नेः प्रकाशो न तिष्ठति तथैव प्रकाशादृते उष्णत्वमपि नैव तिष्ठतीत्यन्योन्याश्रितत्वं सुसङ्गतमेव । इत्थमेव प्रकृतिगुणा अपि परस्परमन्योन्याश्रिता एव वर्द्धन्ते । यथोक्तं स्मृतौ—

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते ।
अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥
अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथान्योन्यानुवर्त्तिनः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥

इत्थमेव गुणानां परस्परसम्बन्ध उपलभ्यते । श्रीमता भगवतापि श्रीगीतोपनिषदि समुदीरितम्—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥

इत्यनेनेदमेव सिध्यति यदेकस्य गुणस्योदयेऽन्यौ द्वौ गुणावङ्गतया सहायकौ भवत इति । यद्येवं न स्यात्तर्हि तु त्रिगुणानां नियतः परिणाम एवासम्बद्धो भवेत् स चासम्भवी ॥ १७ ॥

अन्यच्च—

मिथो मैथुन्यश्च ॥ १८ ॥

मिथः परस्परं मिथुनयोर्भावो मैथुन्यम् द्वन्द्वत्वमप्यस्ति तत्र द्वयोर्द्वयोरिति सूत्रार्थः।

यथा हि एको गुणो मुख्यो भूत्वाऽन्यं गौणीकृत्य परिणमते स चापरं स चान्यमिति गौण-मुख्य-परम्परया ते कार्य्यं साधयन्ति, इति पूर्वसूत्रैः सूचितम् तद्वदेव द्वौ गुणावपि परस्परं मिलित्वा मिथुनीभावमुपेत्य कार्य्यं चालयतः। यथा ब्राह्मण-जातौ सत्त्वस्य प्राधान्येऽपि क्षत्रिये सत्त्वरजसोरुभयोरेव प्राधान्यं भवति। वैश्यजातौ च रजस्तमोगुणौ मिलित्वा कार्य्यं सम्पादयतः। इत्थं हि त्रयो गुणाः परस्परं मिथुनीभावमुपेत्यानन्ततां गताः कर्मराज्यं सञ्चालयन्ति। कुत्रचिद् द्वौ एव परस्परं संमिलय कुहचन त्रयोऽप्यन्योन्यं मिथुनतां गताः स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् चालयन्ति ॥ १८ ॥

अपरश्च—

एकमितरयोः क्षेत्रम् ॥ १९ ॥

एकम् गुणतत्त्वम् इतरयोरन्ययोर्गुणयोः क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् इत्यर्थः। यदा त्रयोऽपि गुणाः परस्परं संगत्य कार्य्यं साधयन्ति, तदापि ते त्रयः परस्परं संमिलिता अपि एकस्मिन्ननेके संगत्य तिष्ठन्ति। अन्यतश्च यत्रैकस्योदयास्तौ भवतस्तत्रैवैकस्य गौणत्वमन्यस्य मुख्यत्वमित्याद्यनेके प्रकारास्तत्र जायमाना भवन्ति। इत्यनेनेदमङ्गीकरणीयमापतति यद् एको मुख्यो गुणो यदा गौणतामावहति तदा सोऽन्ययोर्द्वयोः प्रसविता भवति। इत्यत एव त्रिगुणपरिणामतो नियमेन दृश्यप्रपञ्चस्य सृष्टिस्थितिलयात्मिकाः क्रिया अनन्तानि च स्वरूपाणि स्वयमेव प्रादुर्भवन्ति तिरोभवन्ति च।

विज्ञानमिदं स्फुटत्वं गमयितुमिदमुदाहरणान्तरमुच्यते यत् एको गुणो यदा स्वपूर्णस्वरूपे समुदितस्तिष्ठति तदानीमेव प्रकृति-परिवर्तन-नियमतस्तस्यास्तमितदशाऽपि विद्यत एव। यथा हि प्रातः सायं च सन्धिदशायां एकस्यां सूर्य्यस्योदयस्तारकाराजीनां चास्तंभावोऽपरस्यां च सूर्य्यस्यास्तं भावस्ताराराजीनां चोदयभावो दृष्टिगोचरो भवति। इत्थमेवोदाहरणाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि एकं गुणमुदितं विधायान्यो गुणोऽस्तमितो भवतीत्यादि सूत्रस्यास्य तात्पर्य्यम् ॥ १९ ॥

गुणसम्बन्धेन कर्मस्वरूपमाह—

त्रिगुणजं कर्म नैसर्गिकम् ॥ २० ॥

त्रिगुणेभ्यो जायत इति त्रिगुणजं गुणत्रयोत्पन्नं कर्म नैसर्गिकं स्वाभाविकम् इत्यर्थः।

यदा च पूर्व-विज्ञानानुसारमिदं निष्पन्नमेव यत् प्रकृतेस्त्रयोऽपि गुणाः परस्परमाश्रयाश्रितत्वं भजन्तोऽन्योऽन्यं संगता अपि मुख्यगौणभेदेनान्योऽन्यं जनयन्ति । ततश्चेदमपि सिध्यत्येव यदेवं गुणत्रयपरिणामनिमित्तात्प्रकृतिरपि सदैव परिणमन्ती तिष्ठति । ततश्च यत्र परिणामस्तत्रैव क्रियाऽप्यस्ति । यत्र च क्रिया विलासस्तत्रैव कर्मराज्यप्राकट्यम् । इत्थश्च त्रिगुणविकृत्या कर्मप्रादुर्भावः शाश्वतिकः सिद्धः ॥ २० ॥

कर्मणो नैसर्गिकगतिविज्ञानं प्रकारान्तरेणापि द्रढ़यति—

संस्कारक्रिये बीजाङ्कुरवत् ॥ २१ ॥

संस्कारश्च क्रिया च ते तथोक्ते वीजं च अङ्कुरश्चेति तौ तथोक्तौ ताभ्यां तुल्यं तद्वत् बीजाङ्कुरवत् ज्ञेये इति सूत्रार्थः ।

यथा हि वीजेन सार्धं वृक्षस्य सम्बन्ध एवमेव संस्कारेण सह कर्मणः सम्बन्धो ज्ञेयः । इदञ्च प्रागपि प्रमाणितमेव । इत्थञ्च यथा धान्यबीजाङ्कुरौ परस्परमुत्पन्नौ धान्यसृष्टेरनन्तां सत्तां स्थिरीकुरुतः, तथैव व्यष्टिसमष्टिसंस्कारात्मकबीजं पिण्डब्रह्माण्डात्मकवृक्षोऽपि परस्परमुत्पादयन्तौ सृष्टेरनन्तां धारामविच्छिन्नां स्थिरी कुरुत इति ॥ २१ ॥

प्रसङ्गतः कर्मफलं ब्रूते—

कर्मणा सर्गसत्ता ॥ २२ ॥

कर्मणा कर्मसत्तयैव सर्गस्य सृष्टेः सत्ता विद्यमानताऽस्तीत्यर्थः ।

कर्मणः साक्षात्फलं सर्गः । यत्र क्रियोत्पद्यते तत्र प्रतिक्रियाऽप्युत्पद्यत एवेति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । कर्मणश्च संस्कारोत्पत्तिः, संस्कारेण कर्मोत्पत्तिरपि निश्चितैवेति कर्मैव ब्रह्माण्डपिण्डात्मिकायाः सृष्टेर्निदानम् । यथा हि जीवः स्वपूर्वजन्मार्जितकर्मानुसारमेव स्वपिण्डात्मकं कायमासादयति, तथैव ब्रह्माण्डस्य पूर्वसमष्टिकर्म यादृक् तिष्ठति तदनुकूलमेव संस्कारः समुत्पद्य ब्रह्मदेवस्यान्तःकरणे तादृशीमेव सृष्टिमुत्पादयितुमीहां समुद्योतयति ब्रह्माण्डपिण्डात्मिका सृष्टिः कर्माश्रितैवेति निश्चप्रचम् ॥ २२ ॥

कर्माविर्भावरहस्यं ब्रवीति—

कर्मणः प्राकट्यं ब्रह्मस्वभावात् ॥ २३ ॥

ब्रह्मणः स्वभावात् कमर्णः प्राकट्यं प्रकाशः समुत्पत्तिरिति यावत् भवतीति सूत्रार्थः ।

कर्मणः समाधिगम्यरहस्यावगतये श्रीमता भगवताऽभिहितं श्रीगीतोपनिषदि-

'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्म उच्यते ।'

तात्पर्य्यतो निर्विकारम् अद्वैततत्त्वोपबृंहितं कर्मातीतं भावातीतं बुद्ध्यतीतं पदम् अक्षरं ब्रह्मोच्यते । तस्य च प्रकृतिस्वरूपः स्वभावोऽध्यात्मेत्युच्यते । अतश्च ब्रह्मप्रकृतिरेवाध्यात्मं सैव च स्वस्वभावरूपा निगद्यते । तेनैव स्वस्वभावेन कर्मणः साक्षात्सम्बन्धात् कर्मापि ब्रह्मरूपमेवाभिधीयते । लोकेऽपि "अमुकस्य प्रकृतिः स्वभावो वेदृग्" इति कथ्यते । इत्युदाहरणात् इदमौदाहरणं ज्ञेयं यद् ब्रह्मणो ब्रह्मप्रकृत्या यः सम्बन्धः स एव कर्मणोऽपि ब्रह्म-प्रकृत्या सम्बन्धो ज्ञेयः ।

उक्तञ्च श्रीमता भगवता—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।

इदं हि कर्मरूपस्य ब्रह्मणो वैज्ञानिकं रहस्यम् ॥ २३ ॥

फलतः—

कर्मातो नित्यम् ॥ २४ ॥

अतः कारणात् कर्मापि नित्यमेवेति सूत्रार्थः । यदा ब्रह्म नित्यं तत्स्वभावः प्रकृतिरपि नित्येति द्वे अपि नित्ये तर्हि ब्रह्मप्रकृतितः स्वतः समुत्पन्नं कर्मापि नित्यमेव । व्यष्टिकर्म भवेत् समष्टिकर्म वा भवेत् पिण्डसम्बद्धं ब्रह्माण्डसम्बद्धं वा भवेत् प्रकृति-जन्यत्वात् प्रवाहरूपेण नित्यमेवेति स्वतःसिद्धम् । यथा च सृष्टि-प्रवाहविचारणया बीजादङ्कुरोऽङ्कुराद्, बीजमिति द्वावपि प्रवाहरूपादनादी स्तः तथैवाध्यात्मसृष्टि-प्रवाहः कर्म चेत्युभयमप्यनादि इत्यवसेयम् ॥ २४ ॥

कर्म-नित्यत्वविज्ञानमन्यथापि द्रढयति—

भूतभावकृद्विसर्गाच्च ॥ २५ ॥

भूतानां भावस्तं करोतीति भूतभावकृच्चासौ विसर्गस्तस्मादपि कर्म-नित्यमेव सिध्यति ।

भूतभावोद्भवकरो हि विसर्गो वेदशास्त्रेषु कर्मसंज्ञत्वेनेरित इत्यतोऽपि कर्मणो नित्यत्वं सिध्यति । उक्तञ्च भगवता श्रीगीतोपनिषदि—

"भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्म-संज्ञितः" । इति ।

तात्पर्यतो ब्रह्मणः स्वभावरूपा प्रकृतिस्तावदेव स्वप्रकृतित्वं गोपायति यावत् विकारं न प्राप्नोति । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु चावस्थासु या तस्या एक-रसाऽवस्था विद्यते सैव तस्याः स्वभावस्य स्थायित्वस्य साम्यत्वस्य वा रक्षिका निगद्यते । प्रकृतितः (साम्यावस्थातो) या तस्या एव विरुद्धाऽवस्था सैव विकृतिशब्दवाच्या द्वितीयावस्थोच्यते । अतो हि भूतभावोद्भवकरी तस्याः

प्रकृतित्वं हापयन्ती भूतसृष्टिकृत् याऽवस्था भवति, सैव तु कर्मोत्पत्तेः कारणतां व्रजति । वस्तुतो हि अस्यामेवावस्थायां कर्माणि समुत्पद्य जगतां सृष्टिस्थिति-प्रलयान् सम्पादयन्ति ।

विज्ञानमिदमन्यथापि समवबोधयितुं शक्यते, तथा हि सच्चिदानन्दात्मकानां त्रयाणामपि भावानामेकतत्त्वमय्यां धारायां दर्शिकाऽवस्था हि विद्या-प्रसादाद् जन्याऽध्यात्मावस्था निगद्यते । यदा चास्या एकतत्त्वावस्थायाः सकाशात् पृथग् सच्चिदानन्दानां भावानामनुभवो भवति, यस्य विषये पूर्वमप्युक्तम् सैव सृष्टिकारणावस्थोच्यते । सैव च ब्रह्मस्वभावस्य विसर्गावस्थाऽप्युच्यते । तत एव कर्मोत्पत्ति र्भवति तत एव चाविद्याप्रभावोऽपि प्रकटीभवति ।

अतिदुर्ज्ञेयोऽयं विषयः पुनः स्फुटाववोधायान्यथाऽभिधीयते । तथा हि स्वभावः प्रकृतिश्चेत्यभिन्नार्थकम् । लोकेऽपि अमुकस्य स्वभाव इत्युक्ते यो भावः स्फुरति स एवामुकस्य प्रकृतिरिति कथनेऽपि स्फुरति । अतश्चेह प्रकृतिशब्द-वाच्यो ब्रह्मस्वभाव एवेति पर्य्यवस्यति । सच्चिदानन्दमयस्याद्वैतसत्तामयस्य प्राकट्यमेव स्वभावो वाऽध्यात्मं वोच्यते इति तात्पर्य्यम् ।

यदा चाद्वैतसत्तायां द्वैतभावोत्पत्तिर्भवति, साम्यावस्थापन्ना हि प्रकृति विषमावस्थामाश्रयति । यदा च त्रिगुणविकारेण तरङ्गायिता प्रकृतिर्महत्तत्त्वा-दिरूपेण परिणतिमारभमाणा भवति, सैव भूतभावोद्भवकरी अवस्थोच्यते । अस्यामेवावस्थायां कर्मणः समुत्पत्ति र्भवति ॥ २५ ॥

कर्मणां भेदानाह—

तत्त्रिविधं सहजैश-जैव-भेदात् ॥ २६ ॥

तत् कर्म सहजं च ऐशं च जैवं चेति तानि तथोक्तानि तेषां भेदात् तिस्रो-विधा यस्य तत् तथोक्तं त्रिप्रकारकमिति सूत्रार्थः ।

दृश्यप्रपञ्चस्योत्पादकं कर्म त्रिविधं भवति । तद्यथा एकं सहजं द्वितीय-मैशं तृतीयं जैवमिति । यथा हि विकारभावापन्नायाः प्रकृतेः स्वरूपमनन्तरूपतां बिभर्ति तथैव कर्मापि आनन्त्यं धत्ते । यथा—प्रकृते विकृतावस्था गुणत्रय-भेदानुसारं नामत्रयेण विभक्तुं शक्यते, तथैव आनन्त्यभृतः कर्माऽपि उपर्य्युक्तासु तिसृषु श्रेणिषु विभक्तुं पार्य्यते । विकारैः सार्धं स्थास्नु कर्म सहजं, सूक्ष्मेण दैव-जगता सम्बन्धवद् ऐशं, जीवानां बन्धनकृत् जैवमित्युच्यते । इत्थं हि कर्मणां त्रैविध्यं शास्त्रेष्वपि समर्थितम् ।

जैवेशसहजाख्याभिस्त्रिधा कर्म्म विभिद्यते ।
आश्रित्य सहजं कर्म्म भुवनानि चतुर्दश ॥

जायते च विराट्सृष्टिः जङ्गमस्थावरात्मिका।
देवासुराधिकारेण द्विविधेन समन्वितम्॥
सञ्जुष्टं नैकवैचित्र्यैर्भूतसङ्घैश्चतुर्विधैः।
सहजाख्यश्च कर्म्मैव ब्रह्माण्डं सृजते सुराः॥
कर्म्मभूमर्त्यलोकं हि जैवं कर्म्म दिवौकसः।
विविधानधिकारांश्च मानवानां यथायथम्॥
स्वर्नरकादिकान् भोगलोकांश्च सृजते पुनः।
मन्निघ्नं सहजं कर्म्म जैवं जानीत जीवसात्॥
जीवाः सन्ति पराधीनाः सहजे कर्म्मणि स्वतः।
जैवे स्वाधीनतां यान्ति जीवाः कर्म्मणि निर्ज्जराः!॥
सन्त्यतो मानवाः सर्वे पुण्यपापाधिकारिणः।
आभ्यां विचित्रमेवेदमैशं कर्म्म किमप्यहो॥
साहाय्यमुभयोरेव कर्म्मैतत् कुरुते किल॥ २६॥

इदमेव कर्मविज्ञानं पुनरपि प्रस्तौति—

गुणभाववत्॥ २७॥

गुणश्च भावश्चेति तौ तथोक्तौ ताभ्यां तुल्यं तद्वत गुणभाववदपि कर्म त्रिविधं भवतीत्यर्थः।

यथा च गुणत्रयविकाराणामानन्त्येऽपि सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन त्रैविध्यम्, यथा वा अन्तःकरणभावराज्यस्यानन्त्येऽपि आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकभेदेन त्रैविध्यमेव गण्यते, तथैव कर्मराज्यस्यानन्तत्वेऽपि शृङ्खलाबद्धतया सहजैशजैवभेदेन त्रिविधत्वमेव प्रतिपाद्यते॥ २७॥

सम्प्रति प्रथमस्य सहजकर्मणः स्वरूपं ब्रूते—

चतुर्दशभुवननिदानमाद्यम्॥ २८॥

आद्यं सहजं कर्म चतुर्दश च तानि भुवनानि तानि तथोक्तानि तेषां चतुर्दशलोकानां निदानम् मूलकारणमित्यर्थः।

परिणामिन्या प्रकृत्या सहैवोत्पन्नं सहजं कर्म प्रथममेव चतुर्दशानामपि भुवनानां समुत्पादयितृ भवति। सहजं हि कर्म विनैव जैवसंस्कारं स्वत एव प्रकृत्याः स्पन्दनेन सहैव समुत्पद्यते। सृष्टेरादिमे काले सहजेनैव कर्मणा अनन्तकोटिसंख्यक-ब्रह्माण्डमयस्य विराजो विशाले देहे देशावच्छिन्ना विशिष्टता समुत्पद्यते। इत्यत एव प्रत्येकं ब्रह्माण्डं प्रति अङ्गरूपेण चतुर्दश भुवनानि तदङ्गप्रत्यङ्ग-

तयाऽनेके लोका ग्रहोपग्रहा स्तथा जीवावासयोग्यानि स्थलानि च स्वतोऽस्यैव वलेन निर्मीयन्ते । यथा हि स्वाभाविकः संस्कारः स्वत एवोदेति तथैव सहजं कर्मापि स्वत एवोत्पद्यते । यथा प्रकृतिः परिणमन्ती स्वत एव त्रिगुणात्मकं कार्य्यं प्रसूते, तथैव सहज-कर्माण्यपि स्वतं एव चतुर्दशभुवनानि प्रसुवते ।

विज्ञानमिदमवगन्तुं सृष्टितत्त्वस्यापि कियद्रहस्यज्ञानमपेक्ष्यत इति तद्-प्यभिधत्ते संक्षेपात् । तथा हि सृष्टेश्चत्वारः स्तराः सन्ति । प्रकृते र्लोकमयी सृष्टि-रित्येकः, भगवतो ब्रह्मणो ब्राह्मी सृष्टि रिति द्वितीयः, ऋषीणां मानसी सृष्टिरिति-तृतीयः, जीवानां मैथुनी सृष्टिरिति चतुर्थः, इत्येवं चतुर्षु सृष्टिस्तरेषु ब्रह्मविष्णु-महेशात्मकस्य मूर्तित्रयस्याविर्भावात् पूर्वमेव सगुणस्य ब्रह्मणः प्रकृतेः स्वाभा-विक्या चेष्टया या ब्रह्माण्डात्मकाण्डप्रसवित्री सृष्टि रुद्भवति सैव प्राकृतिकी प्रथमा सृष्टिः प्रथमः स्तरश्चोच्यते । अस्या एव सृष्टेर्नैसर्गिकः सम्बन्धः सहजकर्मणा विद्यते । स्मृतिशास्त्रेषु चतसृणामपि सृष्टीनां विशिष्टं वर्णनमुपलभ्यते । तथाहि—

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
तस्मिन्नण्डे स भगवान् उषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद् द्विधा ॥
ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥
प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवाऽसृजत् प्रभुः ।
तथैव देवानृषयः तपसा प्रतिपेदिरे ॥
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाऽक्षयाऽव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ इति ॥ २८ ॥

तस्यैव कर्मणोऽपरां क्रियामाख्याति—

पञ्चकोषजननम् ॥ २९ ॥

पञ्च च ते कोषा स्ते तथोक्तास्तेषां जननं जनकमित्यर्थः (नन्दिग्रहि पचा-दिभ्योल्युणिन्यचः) इति नन्दादित्वाल्ल्युट् कर्तरि ।

यथा च ब्रह्माण्डे चतुर्दशभुवनानि सहजकर्मणा समुत्पद्यन्ते, तथैव पिण्डे पञ्चकोषोत्पत्तिश्च सहजकर्मणैव स्वतो जायते । यथा च सृष्टेरादिमे काले सगुणब्रह्मणः 'एकोऽहं बहु स्यामिति' इच्छोद्गमावस्थायामेव सहजकर्मप्रभावा-

सूर्य्योदय-नियमाः ।

१—प्रति पौर्णिममुदेति ततो द्वित्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते । सति विलम्बे निजपत्रा-(डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्य्यालये पत्रप्रेषणमुचितम् ।

२—धनादेशपत्र (मनियार्डर) द्वारैव मुद्राप्रेषणं साधीयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) षडाणकानां व्यर्थव्ययो भवति ।

३-प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या । नूतनैश्च नूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम् । निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम् । सूर्य्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति । १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २—सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति । ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति । आचार्य्या महामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्य्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते । तेऽपि आर्य्यमहिलाश्च पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकरूप्यकेणैव सहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः स्वलेखभावे मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु । २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः । इह "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते ।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्य्यालये प्रष्टव्यम् । सर्वविधपत्रव्यवहारोऽधोनिर्दिष्ट-संकेतेनैव कार्य्यः ।

अवधेशप्रसाद द्विवेदी (काव्यतीर्थः)
व्यवस्थापकः ।

विज्ञापन-नियमाः ।

सूर्य्योदये विज्ञापनप्रकाशनार्थम् उपरितनपृष्ठैकस्य कृते १०) रूप्यकम् ।
अर्धभागस्य कृते ६) षड्रूप्यकम् । चतुर्थांशस्य कृते ३) रूप्यकत्रयम् ।
विशेष सौविध्यार्थं सूर्य्योदयव्यवस्थापकपार्श्वे पत्रं प्रेषणीयम् ।
समालोचना-पुस्तकादिकमपि व्यवस्थापक नाम्नैव प्रेषणीयम् ।

संस्कृतज्ञानां कृते, महत्सौकर्यम्

सनातनधर्मोपयोगिनो ग्रन्थाः ।

[निम्ननिर्दिष्टाः ग्रन्था वैज्ञानिक्या युक्त्या सनातनधर्मसिद्धान्तं दृढ़ीकुर्वन्ति । एतेषां विलोकनेन महोपकारो नूनं भावीति तद्ग्रहणार्थं सर्वे निवेद्यन्ते]

ईशोपनिषद् ॥) केनोपनिषद् ॥) शम्भुगीता १) शक्तिगीता १) संन्यासगीता १) शास्त्रचन्द्रिका १॥), स्वजातीयमहायज्ञ १) धर्मसुधाकर २) योगदर्शन २) वेदान्तदर्शनचतुःसूत्री ।=) सप्तशतीगीता ॥।) धीशगीता ।॥) सूर्यगीता ॥) विष्णुगीता १) धर्मकर्मदीपिका ॥) कर्ममीमांसादर्शन २ भाग १॥)-२) मन्त्रयोगसंहिता १) हठयोगसंहिता ।॥) धर्मकल्पद्रुमः-अष्टमभागपर्यन्तम्-क्रमशो मूल्यम् २) १॥) २) २) २) १॥) २) २) तुलसीकृत रामायण १॥) चरित्र चन्द्रिका २ भाग १) १॥) सतीचरित्रचन्द्रिका २) श्रीमद्भगवद्गीता गीतार्थचन्द्रिकानामकव्याख्यासहिता २॥) The World's Eternal Religion 3/- मार्कण्डेयपुराणहिन्दी; रहस्योद्घाटिनीटीकासहित प्रथमभाग १), उपदेशपारिजातः ॥) कल्किपुराणम् १॥) गुरुगीता ।) श्रीरामगीता २॥) कठोपनिषत् शाङ्करभाष्यसहिता १=) भाष्य ५) श्रीमद्भागवतम् २॥) आश्वलायनगृह्यसूत्रम् २) दश कर्मपद्धतिः (सोलहसंस्कार) २॥) श्राद्धविवेकः १॥) प्रतिष्ठामयूखः ॥) शान्तिमयूखः १) मन्त्रमहोदधिः ३) देवीभागवतम् २॥) महानिर्वाणतन्त्रम् ४) माधवनिदानम्, २) सांख्यकारिका ॥) चरकसंहिता ४) सुश्रुतसंहिता ४) निरुक्तम् ८) दासबोध २) पुराणरहस्यम् १॥) अत्र व्याकरण-काव्यालङ्कार-पुराण ज्यौतिष-न्यायमीमांसा वेदान्तनाटक-चम्पू कोशेतिहासग्रन्थाः, तथा अन्यानि विविधानि धार्मिक पुस्तकानि हिन्दीसाहित्यपुस्तकानि च मिलन्ति पत्रं लिखित्वा पुस्तकसूची गृह्यताम् । पत्रप्रेषण-संकेतः—मैनेजर, निगमागमबुकडिपो, भारतधर्मसिण्डिकेट, स्टेशनरोड, बनारस कैन्ट ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णिताऽस्ति। ग्राहकैराशु रूप्यकाष्टमांशः, कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डित तारादत्त राजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल. जिला शिमला ।

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi
at the Bharat Dharma Press, Benares